

KÂVYAMÂLÂ. 50.

THE
ALANKÂRASEKHARA
OF
KES'AVAMIS'RA.

EDITED

BY

PANDIT SIVADATTA,

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore.

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

REVISED BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PÂNSÎKAR.

Second Edition.

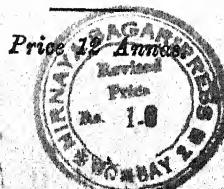
PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,
PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,
BOMBAY.

तम् ।

1926.

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:- Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
PRINTER:- Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.**

Acc. No. .... 959 .....

Date: 1-2-54

Call No. S 4 A / Kcs / 5 - 9 -

श्रीमाणिक्यचन्द्रकारितः

श्रीकेशवमिश्रकृतः

अलंकारशोखरः ।

—१५७—

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-
शर्मणा च संशोधितम्, तच्च पणशीकरोपाह्व-
लक्ष्मणशर्मात्मजवासुदेवशर्मणा
संस्कृतम् ।

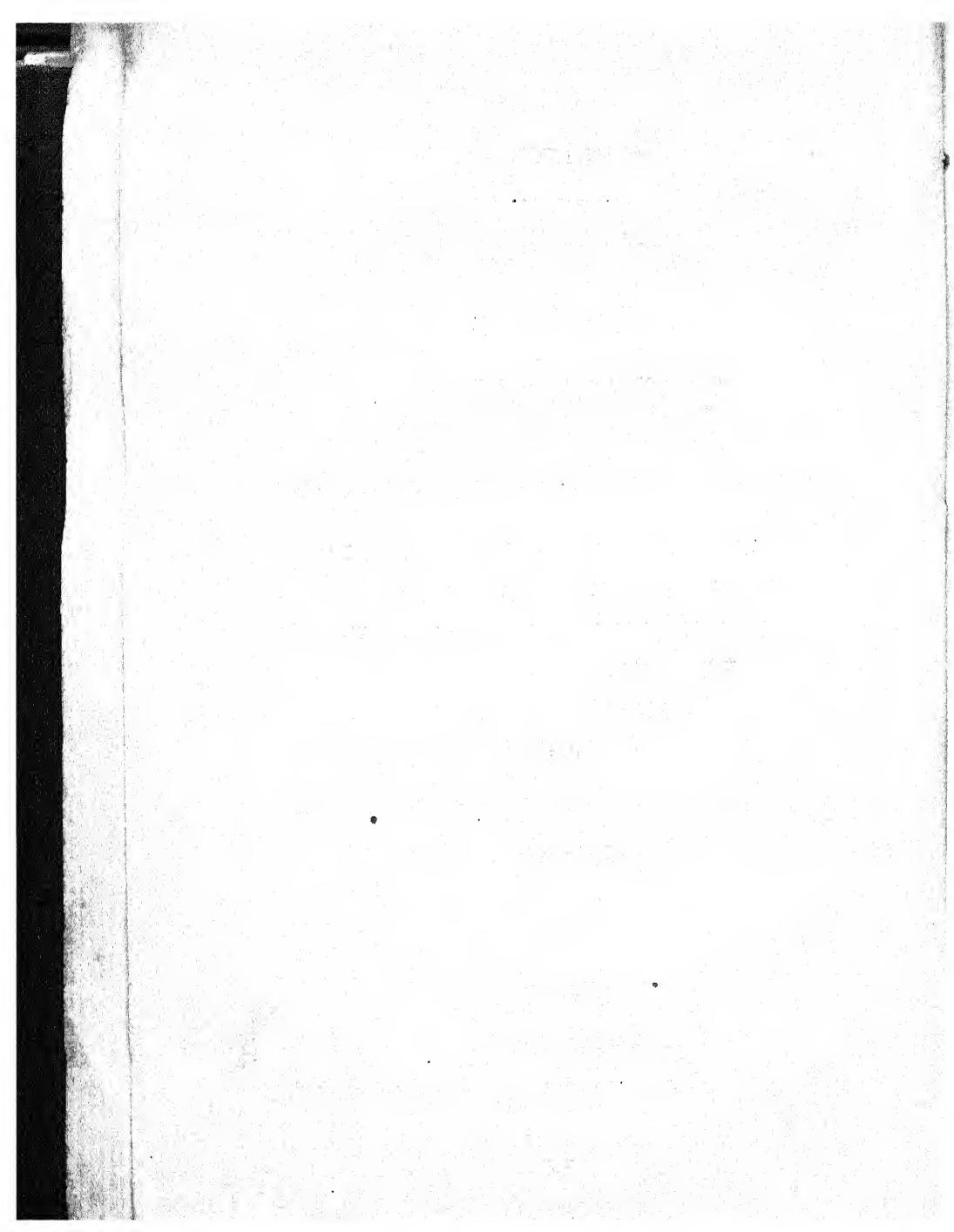
द्वितीयावृत्तिः

तच्च

मुम्बद्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्यैतैः स्वीये निर्णयसागराख्ययन्नालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

काव्यमाला ।

श्रीमाणिक्यचन्द्रकारितः श्रीमत्केशवमिश्रकृतः
अलंकारशोखरः ।
प्रथमो मरीचिः ।

प्राणान्कशोदरीणां राधानयनान्तसर्वेस्वम् ।
तेजस्तमालनीलं शरणागतवज्रपञ्चरं वन्दे ॥
स्वप्रकाशचिदानन्दमयाय परमात्मने ।
अविद्यानिविडध्वान्तभास्कराय नमोऽन्वहम् ॥
अन्थाः काव्यकृतां हिताय विहिता ये सप्त पूर्वं मया
ते तर्कार्णीवसंपुवव्यसनिभिः शक्याः परं वेदितुम् ।
इत्यालोच्य हृदा मदालसवधूपादारविन्दकण-
न्मङ्गीरध्वनिमङ्गुलोऽयमधुना प्रस्तूयते प्रक्रमः ॥
आसीलत्यर्थिपृथ्वीरमणकमलिनीवृन्दहेमन्तमासः
कीर्तिभ्राजत्सुशर्मान्वयकुमुदवनीयामिनीजीवनाथः ।
राजद्राजन्यराजीमुकुटमणिगणप्रोलसत्पादपीठः
प्रोद्यत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथिलितनहुषो रामचन्द्रोऽवनीन्द्रः ॥
मित्राणि प्रतिपालयस्तिजगतीं कीर्तीन्दुना इदय-
ज्ञान्त्रूणां हृदयं प्रतापदहनै रात्रिंदिवं ज्वालयन् ।
सर्वसेन कृतार्थयन्दिजगणान्देवान्मसैस्तोषय-
त्रैष प्रौढमनाश्चिराय बुभुजे सप्तार्णवां मेदिनीम् ॥
सूत्रामोहामदिल्लीपरिवृद्धविलसत्काविलक्षोणिभर्त्रोः
प्रक्रान्ते प्रौढयुद्धे समदूलयदसौ कोटिशो वैरिवीरान् ।

पश्चान्मांसास्थिमेदः कल्पितवसुधां प्रोज्जय तांश्चाकल्यय
 दां यातान्वैरिवर्गान्दिवमपि सहसा जेतुकामो जगाम ॥
 क्षीरसम्भोधेः शशीव श्रुतिरिव वदनाद्वेधसो रामचन्द्रा-
 दस्मादुद्यतपतापः समजनि सुमना धर्मचन्द्रो नरेन्द्रः ।
 यस्याद्यापि प्रसन्नस्तिसुभगमुखाः स्विदद्वत्कपोल
 रोमाञ्चस्तम्भमव्यास्तिदशयुवतयो हन्त गायन्ति कीर्तीः ॥
 निष्कान्तं सदनादुदैक्षिभगवानम्भोजिनीवल्लभ-
 स्ते वाताः परिशीलिताः कमलिनीसौरभ्यमेदस्विनः ।
 विश्रान्तं गिरिकाननेषु निबिडच्छायेषु भाग्योदया-
 दित्थं स्मेरमुखाः स्तुवन्ति विपदं यद्विरिवामश्रुवः ॥
 प्रत्यर्थिभूपतिपरिग्रहराज्यलक्ष्मी-
 धभिल्लमाल्यसुरभीकृतपाणिपद्मः ।
 तसाद्वजायत समस्तगुणाभिरामो
 माणिक्यचन्द्र इति राजकचक्रशकः ॥
 काव्यालंकारपारंगममतिरखिलक्ष्मामृतां चक्रवर्ती
 सर्वेषामस्तु काव्ये मतिरतिनिपुणेत्याशये संनिवेश्य ।
 वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं केशवं संनियुज्य
 श्रीमन्माणिक्यचन्द्रः क्षितिपतितिलको ग्रन्थमेनं विधत्ते ॥
 बहुदोषोऽपि विदोषः क्रियते सुजनेन वाण इव हरिणा ।
 गुणवदपि निर्गुणीयति दुर्जनतो भूषिकात इव पुस्तम् ॥
 परोद्वेगे परानन्दे खलसज्जनयोर्द्वयोः ।
 स्वभाव एव शरणं विषपीयूषयोरिव ॥
 अलंकारविद्यासूत्रकारो भगवान्शौद्धोदनिः परमकारुणिकः सशास्त्रे
 प्रवर्तयिष्यन्प्रथमं काव्यस्तरूपमाह—
 काव्यं रसादिमद्वाक्यं श्रुतं सुखविशेषकृत् ।
 आदिपदेनालंकारपरिग्रहः । तथा च तदुभयान्यतरवर्त्तवं लक्षणम् ।

अन्यतरत्वं च तदन्यान्यत्वम् । सुखविशेषसाधनत्वं वा लक्षणम् । समुदायार्थशून्येऽपि तदुभयमस्त्येवेति वृद्धाः । अदृष्टद्वारा तद्देहुशब्देऽतिव्यासिराह—श्रुतमिति । सदिति शेषः । सुखे वैजात्यं सर्वानुभवसिद्धमेव ॥

केचितु—

‘तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ।’

इत्याहुः ॥ ‘सप्रतिपचिद्वारा सुखविशेषसाधनं वाक्यं काव्यम्’ इत्यपरे ॥ केचितु—‘पदावली काव्यम्’ । न तु निर्देषगुणवदादि, काव्यदोषाणामपरिगणनापत्तेः । न च—दोषाभावघटितकाव्यत्वज्ञानार्थमेव प्रतियोगिपरिगणनम्—इति वाच्यम्, ‘न चैतत्काव्यं दुष्टम्’ इत्यनुद्धावनापत्तेः ‘इदं काव्यमेव न’ इत्यमिधानस्यैवोचितत्वात्—इत्याहुः । तत्र । तवायं हेतुराभास इतिवदुपपत्तेः । व्यासिविशिष्टपक्षधर्मस्यैव हेतुत्वात् । न च हेतुत्वेनाभिमत इति वाच्यम् ॥ तुल्यत्वादिति ॥ वैस्तुतस्तत्काव्यं पृथगेव यत्र दोषेण्गुणादिचिन्ता । नहि । दुष्टं शरीरं शरीरमेव न भवति, इत्यन्ये ॥ कीर्त्यादिरूपफलसाधनता तु विशिष्टस्य । यदाह—

‘साधुशब्दार्थसंदर्भं गुणालंकारमूषितम् ।

स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वति कीर्तये ॥’

आहुश्च—

‘निर्देषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन्नीर्तिं कीर्तिं च विन्दति ॥’ इति ॥

प्रवृत्त्यौपयिकं फलमाह—

हिताय सुकविः कुर्यात्

सुकवेरेव हितम्, अन्यस्य तु प्रतिकूलं तत् ॥

उक्तं च—

‘गौर्गौः कामदुधा सम्यक्प्रयुक्ता सर्यते बुधैः ।

दुष्प्रयुक्ताः पुनर्गोत्त्वं प्रयोकुः सैव शंसति ॥

१. ‘साधनं’ ख. २. ‘शून्यत्वे’ ख. ३. ‘प्रतिपतिगुणद्वारा’ ख. ४. ‘वस्तुतस्तु का’ क. ख. ५. ‘गुणदोषादि’ क. ६. ‘कूलमिदमिति भावः’ क. ‘प्रतिकूलमिति तत्र’ ख. ७. ‘तदुक्तम्’ क.

श्लाघ्यः पामरपरिषदि कवयति दोलीककर्त्तापि ।

यसै स्पृहयति विद्वाँस्तकाव्यं काव्यमित्याहुः ॥

अर्थः कृतार्थयन्त्येके घटनापटवः परे ।

उभयत्र प्रवीणा ये त एव कवयो मताः ॥'

हितमाह श्रीपादः—

‘लाभः पूजास्वातिर्धर्मः कामश्च मोक्षश्च ।

इष्टनिष्टप्राप्तियागौ ज्ञानं फलानि काव्यस्य ॥’

इष्टेति गोवृष्णन्यायात् ॥

आहुश्च—

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥’

वृद्धास्तु—

‘श्रोतृणां द्राघमहानन्दः स स्वसिन्नाभिमानिकः ।

तत्कालफलभेतावत्कमात्कीर्तिर्धनादिकम् ॥’

नन्वेवं सर्वः सुकविरेव स्यात् । अत आह—

तद्वेतुः प्रतिभादिकम् ॥ १ ॥

सदाह—

‘प्रतिभा कारणं तैस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

भृशोत्पत्तिकृदभ्यासः काव्यस्यैषा व्यवस्थितिः ॥’

व्युत्पत्तिर्नानातन्नज्ञानम् ॥

आहुश्च—

‘शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्र काव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्धवे ॥’

शक्तिः पुण्यविशेषः । स एव प्रतिभेत्युच्यते ।

‘व्युत्पत्तिः शक्तिरभ्यासस्त्रितयं काव्यसाधनम् ।’

इत्यपि ॥

श्रीपादस्तु—

‘परिशीलितकाव्यवर्तमनां कविसंसर्गविशुद्धचेतसाम् ।
परिभावयतामनुक्षणं कविता पाणितले निषीदति ॥’

द्विद्वास्तु—

‘नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् ।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥
मनःप्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालेऽभियोगिता ।
अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः ॥
द्वित्रिकोषपरिज्ञानं द्वित्रिव्याकरणज्ञता ।
छन्दोविद्याप्रवीणत्वं काव्येऽवश्यमपेक्ष्यते ॥’

आदिपदात्प्रकारज्ञानम् । तथाहि—सा खल्वेषा भारती सुरसरिदिव सह-
स्रमुख्यपि संक्षेपेण चतुर्धा प्रवर्तते । तदाहुः—

‘संस्कृतं प्राकृतं चैव पैशाची मागधी तथा ।
विद्याश्रृतस्तथा एवैताः संक्षेपात्काव्यवर्तमनः ॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किञ्चरादयः ।
पैशाचीं चै पिशाचाद्या मागधीं हीनजातयः ॥
चतस्र्ष्वपि मूर्धन्यं संस्कृतं मुनयो विदुः ।
गद्यं पद्यं च मिश्रं च तत्रिधैव व्यवस्थितम् ।
गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्वीति च द्विधा ॥
तत्रापि पद्यं तदपि वृत्तकं वर्णमात्रयोः ।
समवैषम्यमेदेन तदानन्त्याय कल्पते ॥’

दण्डनस्तु—

‘तदेतद्वाङ्गयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपञ्चशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥

प्राकृतं तज्जत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा ।

अपभ्रंशश्च यच्छुद्धं तच्छेशेषु भाषितम् ॥

संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।

आसारादि त्वपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥

यथामति यथाशक्ति वथौचित्यं यथारति ।

कवेः पात्रस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥'

इसलंकारशेखर उपकरने काव्यखलूपफलकारणमरीचिः ॥ १ ॥

द्वितीयो मरीचिः ।

शैरीरकल्पस्य काव्यस्य रूपान्तरमाह—

रीतिरुक्तिस्तथा मुद्रा वृत्तिः काव्यस्य जीवितम् ।

विविधसापि दोषास्तु त्याज्याः श्लाघ्या इये गुणाः ॥ १ ॥

अलंकारस्तु शोभायै रस आत्मा परे मनः ।

द्वय इति शब्दार्थभेदात्रितयान्वयि । परे रसदोषभावानुकूलवर्णादयः ॥

तत्र रीतिमाह—

तत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तदेशसमुद्भवाः ॥ २ ॥

पद्येषु रीतयो गौडी वैदर्भी मागधी तथा ।

तदेतत्प्रवयन्ति श्रीपादाः—

‘गौडी समासभूयस्त्वाद्वैदर्भीं च तदल्पतः ।

अनयोः संकरो यस्तु मागधी सातिविस्तरा ॥

गौडीयैः प्रथमामध्यावैदर्भैर्भैर्थिलैस्तथा ।

अन्यस्तु चरमा रीतिः स्वभावादेव सेव्यते ॥’

तत्र गौडी यथा—

‘उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्धीर्णकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥’

वैदर्भी यथा—

‘मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क वत्से क च तावकं वपुः ।
पदं सहेत ऋमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पत्त्रिणः ॥’

मागधी यथा—

‘पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमआन्त्या पुनर्गण्डयो-

नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे ।

लीयन्ते कबरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा

दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥’

इयं बहुधा विस्तृतमन्यत्र ॥

भोजराजस्तु—

‘शस्ता विदग्धगोष्ठीषु वैदर्भीं रीतिरुत्तमा ।

मागधी मध्यमा गौडी गौडस्त्री कलहायते ॥’

यदाह—

‘ब्रह्मनिवज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।

गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वास्तु सरस्ती ॥’

उक्ति विभजते—

लोकच्छेकार्भकोन्मत्तभेदादुक्तिश्चतुर्विधा ॥ ३ ॥

तत्र लोकोक्तिर्था—

‘शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥’

च्छेको विदग्धस्तस्योक्तिर्था—

‘योऽतिदीर्घसिताक्षस्य विलासवैलितम्रुवः ।

कान्तामुखस्यावशगत्सै नृपशवे नमः ॥’

अत्र ‘नृपशवे नैमः’ इति ॥

१. ‘मनीषितामर्चे गृहेषु देवतां’ क. २. ‘संरक्षसि’ क. ३. ‘चलित’ ख. ४. ‘नास्ति’ ख.

अर्भकोक्तिर्था—

‘स किं सर्गतरुः कोऽपि यस्य पुष्पं निशाकरः ।
मातस्ते कीदृशा वृक्षा येषां मुक्ताफलं फलम् ॥’
अत्र पुष्पं निशाकरः, फलं मुक्ताफलमिति ॥

उन्मत्तोक्तिर्था—

‘क्राकार्यं शशलक्ष्मणः क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्पमाः कृतविधयः स्वग्रेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥’
अत्र विरहोन्मत्तयैवमभिधानम् ॥

विन्यासविशेषवशाद्यत्राभिप्रायविशेषलाभेन मुदो हर्षस्योत्पत्तिः सा मुद्रा ॥
तामिदानीं विभजते—

‘मुद्रा पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च ॥’

तंत्र पदमुद्रा यथा—

‘निर्माल्यं नयनश्रियः कुवल्यं, वक्तस्य दासः शशी
त्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुज्योत्खासितस्याद्वलम् ।
संगीतस्य च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्ठमेणीदृशः
सर्वाकारमहो विधेः परिणतं विज्ञानशिल्पं चिरात् ॥’
अत्र निर्माल्यादि पदानां गौणवृत्त्याभिप्रायविशेषान्मुत्पदायिता ॥

वाक्यमुद्रा यथा—

‘रामे तटान्तवसतौ कुशतस्यशायि-
न्यद्यापि नाम भवतो भगवन्ननास्था ।
स्मृत्वा तदेहि सगरं च भगीरथं च
दृष्ट्वा वा मम धनुश्च शिलीमुखांश्च ॥’
अत्र सगरं च भगीरथं चेत्यादिवाक्यस्य प्रागुपकाराभिप्रायेण दृष्ट्वा याव-
दपकारसामर्थ्याभिप्रायेण निवेशनान्मुत्पदायिता ॥

विभक्तिमुद्रा यथा—

‘श्रियं प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूतेऽविनयं प्रमाणैः ।

संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥’

अत्र प्रदुग्ध इत्यादि तिङ्ग्लिभक्तीनां द्वयोर्द्विकर्मकयोर्निवेशनान्मङ्गल्यामङ्गल्यार्थकानामपि मङ्गल्य एवाभिप्रायवशाद्विभक्तिमुद्रा ॥

वचनमुद्रा यथा—

‘विश्वंभरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां

येषां गृहेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥’

अत्र वयमिति वचनेन सवितुरहं महानित्यभिप्रायाद्वचनमुद्रा ॥

‘प्रयोजनं यथैतासां रसमैत्री च विस्तरः ।

तथालंकारसर्वस्ये सप्रपञ्चमदर्शयम् ॥’

इत्यलंकारशेखर उपकरन्ने रीत्यादिवहिरङ्गत्रयमरीचिः ॥ २ ॥

तृतीयो मरीचिः ।

अथ वृत्तिं विभजते—

पदानां वृत्तयस्तिसः

तिस्रो वृत्तयः पदानां भवन्ति, शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना चेति । तत्र—शक्ति-रीश्वरेच्छा या सकेत इत्युच्यते । सा पदेषु प्रसिद्धैव ॥ सा च—

‘कोशव्याकरणासोक्तिवाक्यशेषोपमादितः ।

प्रसिद्धपदसंबन्धवहाराच्च बुद्धते ॥’

लक्षणा शक्यसंबन्धः । सा च तात्पर्यानुपपत्त्या मुख्यार्थानुपपत्त्या वा प्रवर्तते ॥ यथा ‘निर्माल्यं नयनश्रियः’ इत्यादौ निर्माल्यदासादिपदे ॥

तृतीया वृत्तिर्व्यञ्जनां यथा—

‘निःशेषच्युतचन्द्रनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि दूति वान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वार्पीं स्वातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥'

अत्राधमपदेन रन्तुं गतासीति व्यज्यते ॥

ननु 'रविरस्तं गतः' इत्यादौ तान्येव पदानि कथं श्रोतृणां विचित्र-
बुद्धीरुत्पादयन्तीत्यत आह—

विचित्रसहकारिणाम् ।

तदेव हि पदं स्वरससमभिव्याहारप्रकरणतात्पर्यज्ञानादिरूपसहकारिमेदात्त-
चद्धियमुत्पादयति दण्ड इव गवाभ्याजनघटौ ॥

ननु शंक्त्यादिकमानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमुदाये, तत्कथमेकदेशस्य
बोधकतात आह—

स्वभाववैचित्र्यज्ञापाम्

विचित्रस्वभावानि खलु पदानि भवन्ति । क्वचिदेकदेशस्याधस्य बोध-
कता । यथा भीमसेनबलदेवादिपदादौ ॥ क्वचिच्चरमस्य । यथा—मतंगज-
वसुंधरा धराधरपदादौ । सा च तत्त्वपदसरणेन प्रकारान्तरेण चेत्यन्यदे-
तत् ॥ किं च कर्णावतंसपदवत् शक्यतावच्छेदकस्य पृथगुपादानेनापि न
पौनरुक्त्यं भवति । यथा—करिबृंहितमयूरकेकादौ । क्वचित्—शक्यस्यापि ।
यथा—'उदयाचलकारागृहादौ । उदयपदस्य पूर्वाचले, कारापदस्य बन्दि-
गृहे शक्यत्वात् । किं च परस्परविरुद्धतया तिरस्कृतवृत्तीयकोटिकमिवा-
न्यतरप्रतिक्षेपे परस्यैव लाभं जनयति । यथा—'शीतेतरानुष्णकरा हिमांशोः'
इत्यादौ 'अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया' 'स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा'
इत्यादौ प्रकर्षलाभवदित्यवधेयम् । किंचित्पदमनपेक्ष्यरूढिकम्, यथा—'सिं-
हादवाप द्विपदं नृसिंहः' इत्यादौ । किंचिच्चानपेक्ष्ययौगिकम्, यथा—क्षी-
राम्भोधेरित्यादौ, अन्यथानन्वयापत्तिः । किं च वामनयना वामोरुरिति
भवति न तु वामवदना वामपाणिरिति । सर्वे चेदं क्वचिदेव पदे । अत
उक्तं स्वभावेति ॥

तत्कि यद् व्यञ्जनापि पदमात्रवृत्तिरेव नेत्यत आह—

व्यञ्जनार्थत्रयेऽपि च ॥ १ ॥

शक्यलक्ष्यव्यञ्जयात्मक इत्यर्थः ॥ शक्यार्थस्य व्यञ्जकता यथा—

‘अवलोकय निष्पन्दो विसिनीपत्रे वको भाति ।

निर्मलमरकतभाजनपरिस्थितो विमलशङ्ख इव ॥’

अत्र निष्पन्दशब्दस्यार्थेन क्रियाविरहेण बकगतमाश्वस्तत्वं व्यज्यते ॥

लक्ष्यार्थस्य यथा—

‘मुखं विकसितस्मितं वैसितवक्तिम प्रेक्षितं

समुच्छलितविश्रमा गतिरपात्तसंस्या मतिः ।

उरो मुकुलितस्तनं जघनैमंसवन्धोद्धुरं

वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्धमो मोदते ॥’

अत्र विकासः पुष्पधर्मो मुखेऽनुपपत्र इति लक्षितेन प्रसृतत्वेन लोकोत्तर-
रमणीयतात्मकातिशयो व्यज्यते ॥ एवमग्रेऽपि । व्यञ्जयार्थस्य यथा ‘अव-
लोकय’ इत्यादावेव व्यञ्जयेनाश्वस्तत्वेन देशस्य संकेतयोग्यत्वं व्यज्यते ॥
त्रिविधस्यापीति ॥ उत्तममध्यमाधमात्मकस्य । तत्र—

‘वाच्यनिरूपितव्यञ्जयप्रकर्षाधारत्वमुत्तमत्तम् ।’ यथा—‘निःशेषच्युत-
चन्दनम्’ इत्यादौ वाच्यार्थपेक्षया व्यञ्जयार्थं एव जटिति चमत्कार-
विशेषमारोहति ॥

वाच्यनिरूपितव्यञ्जयप्रकर्षानाधारत्वं मध्यमत्तम् ।’ यथा—

‘ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्निर्तरां मलिना मुखच्छाया ॥’

अत्र वञ्जुलकुञ्जे दत्तसंकेता तरुणी न गतेति व्यज्यते । तच्च गुणीभूतं
तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारकारित्वात् ॥

चमत्कृतिहेतुव्यञ्जयरहितत्वमध्यमत्तम् । यथा—

‘वन्दामहे महेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् ।

जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥’

अत्र व्यज्ञ्यः कोऽप्यर्थस्ताहशो नास्ति । अत्र सर्वत्र व्यज्ञनासु वक्तुरेव तात्पर्यं नियमकम् । तज्ज्ञानमेव बोधोपयोगि । तदभावादधममित्युच्यते । प्रपञ्चितं चेदं मयैव वाक्यरते ॥ ननु व्यज्ञना वृत्त्यन्तरमित्यत्र किं मान-मिति । उच्यते—

‘भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोच्चते: क्रृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।
यस्यानुपस्थुतगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥’

अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन इत्यादि पदानां राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थेऽभिधानियत्रणेऽपि गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य व्यज्ञनयैव प्रतीतिः ॥ वस्तुतस्तु—

‘अद्यारभ्य चिरं साधौ निःशङ्कमिह संचर ।
रेवाकुञ्जे मृगेन्द्रेण स दुष्टश्चाद्य धातितः ॥’

अत्र भिक्षुकं प्रस्त्रेवं वदन्त्याः प्रतिवेशिनं प्रति निःशङ्करस्यभिधानं स्फुट-मिति ॥ किं च रेवाकुञ्जस्य रतस्यानत्वं लभ्यते, सिंहबुद्ध्या परेण न गन्त-व्यम्, सिंहस्तु वस्तुगत्या नास्त्येव तदेतद्व्यज्ञनानां विना प्रकारान्तरेण लब्ध-व्यमित्याशङ्कैव नास्तीति^३ ॥

इत्यलंकारशेखर उपक्रमरत्ने वृत्तिमरीचिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमहाराजाविराजश्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते श्रीकेशवसिंहविरचितेऽलंकारशेखर उपक्रमरत्नम् ॥ १ ॥

चतुर्थो मरीचिः ।

‘दोषास्त्याज्याः’ इत्युक्तम् । युक्तं चैतत् ॥ यदाह—

‘दोषः सर्वात्मना त्याज्यो रसहानिकरो हि सः ।

अन्यो गुणोऽस्तु मा वास्तु महान्निर्दोषता गुणः ॥’

दण्डी च—

‘तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।

स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रैणैकेन दुर्भगम् ॥’

दोपत्वं च रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वम् । रसकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थ-
ज्ञानविषयत्वम् इति यावत् ॥

अत्र प्रथमं पददोषानाह—

कष्टाप्रयुक्तसंदिग्धव्यर्थाश्लीलाप्रतीतकाः ।

असाध्ववाचकौ दोपाः पदेऽष्टावेव भाषिताः ॥ १ ॥

कष्टं श्रुतिकदु यथा—

‘वर्हिनिर्हादनार्हेऽस्मिन्काले जीमूतमालिनि ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभतां चिरात् ॥’

अत्र वर्हिनिर्हादनकार्तार्थ्यादिशब्दाः ॥

अप्रयुक्तं तथान्नातमपि कविभिर्नादृतम् । यथा—

‘यतोऽयं दारुणाचारो न हन्ति सुरनिन्नगम् ।

अतो मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥’

अत्र हन्तीति गमने, दैवतशब्दः पुंसि कविर्न प्रयुक्तः ॥

संदिग्धं संदेहजनकम् । यथा—

‘अपिधानेन हे वत्स किमर्थमिह वर्तसे ।

आरादेवास्ति स प्रायो यतस्ते भयमुत्थितम् ॥’

अत्रापिधानाराच्छब्दौ ॥

व्यर्थं प्रकृतार्थानुपयुक्तम् । यथा—

‘विभर्ति यश्च देहार्थं प्रियामिन्दुं हि मूर्धनि ।

स वै देवः खलु त्वां तु पुनातु मदनान्तकः ॥’

अत्र च-हि-वै-खलु-तु-शब्दाः ॥

अश्लीलमौज्जवल्याभाववत् । तदपि त्रिविधम्, अमङ्गलत्रीडाजुगुप्सामे-
दात् ॥ कर्मणोदाहरणम्—

‘विनाशान्मारुतेस्तस्य सुमंहस्साधनोऽपि सन् ।
नासाग्रेण स लुग्नीवो वायुं त्यजति केवलम् ॥’

अत्र विनाशसाधनवायुशब्दाः ॥

अप्रतीतं स्वशास्त्रमात्रविरुद्धम् । यथा—

‘त्रुटौ विश्रान्तिरित्येके पीलैवतीति चापरे ।

त्वन्मध्यमाणिमा तन्वि न केनापि विभाव्यते ॥’

अत्र त्रुटिपीलुशब्दौ ॥

असाधु अनुशासनविरुद्धम् । यथा—

‘शातोदरि कथंकारं मानमेतत्त्विकीर्षति ।

मानिनीमानदल्लनो विजयत्येष चन्द्रमाः ॥’

अत्र मानमेतद्विजयतीति ।

अवाचकं प्रकृतार्थाशक्तम् । यथा—

‘भूयोमत्तद्विरदगमनां हारकेयूरुक्तां

पीनोत्तुङ्गस्तनभरनमन्मध्यभागाभिरामाम् ।

स्त्रोदद्वच्चवकिसलयस्पर्धिताम्राघौष्ठीं

लक्ष्मीमक्षिस्फुरितवदनामन्वहं संसरामि ॥’

अत्र लक्ष्मीपदमङ्गनायाः ।

ग्राम्यं त्वाचकाश्चिलान्यतरान्तर्भवान्न पृथगिति ॥

इत्यलंकारशेषरे दोषरत्ने परदोषमरीचिः ॥ ४ ॥

पञ्चमो मरीचिः ।

अथेदानीमसाधारणान्वाक्यदेषानाह—

न्युनं विसंधि व्याकीर्ण समाप्तपुनराचकम् ।

भयः क्रमयतिच्छन्दोवाक्यगर्भमरीतिम् ॥ १ ॥

अभिमृष्टविधेयांशं समुदायार्थवर्जितम् ।

विरुद्धमतिकृद्वाक्ये दोषा द्वादश कीर्तिः ॥ २ ॥

तत्र न्यूनमन्वयबोधप्रयोजकपदशून्यम् । यथा—

‘तथा भूतां दृष्टा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्वं सुचिरमुषितं वल्कलधैरः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः खेदं खिन्ने भजति मयि नाद्यापि कुरुषु ॥’

अत्र स्थितमित्यन्तरमसाभिरिति, स्थित्त्र इत्यसात्पूर्वमित्थमिति च दातुमर्हति ॥

विसंधिः संधिविरहो विरुद्धसंधिश्च । आयोऽपि द्विविधः । ऐच्छिकः प्रगृह्णादिनिवन्धनश्च । ऐच्छिकः सङ्कृदपि दोषः । उभयोरुदाहरणम्—

‘मेधानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।

पादपा उत्तमा उच्चा इदानीमेव पातिताः ॥’

चरमश्चतुर्विधः । अश्लीलः कष्ट उत्त्वप्राप्तविसर्गे लुप्तविसर्गश्च । क्रमेणोदाहरणानि—

‘ववुरिन्दीवरथ्रेणिवान्धवा यत्र वायवः ।

मञ्जर्युद्धमर्गर्भासौ तर्वाल्युर्वी विघृयते ॥’

‘धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।

यस्य भृत्या बलोत्सक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥’

व्याकीर्णं व्यवहितान्वयम् । यथा—

‘मस्तुणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा

विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि धर्मः कठोरः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः

पथि पथिकवधूभिर्विक्षिता शिक्षिता च ॥’

अत्र ‘तदूम्यताम्, तद्विरेचय’ इत्यन्वये तदिति व्यवहितम् ॥

समाप्तपुनरात्तकं समाप्तौ प्रधानवाक्यार्थबोधे जाते पुनरुपात्तम् ।

यथा ‘निर्माल्यं नयनश्रियः’ इत्यादौ चिरादिति । यथा च—

‘क्रेङ्गारः सरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो-
जङ्गारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरध्वनिः ।
तन्या कञ्चुलिकापासारणमुजाक्षेपस्वलत्कञ्चण-
काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्ननः ॥’

अत्र वेणुस्नन इति ॥

भगवन्मन्त्रं यत्रार्थः शाब्दो वा क्रमेनास्ति । उभयं यथा—
‘तुरङ्गमथ मातज्जं प्रयच्छासै मदालसम् ।
कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ॥’

भगवतिर्यथा—‘रामे तटान्तवसतौ कुशतल्पशायिन्यद्यापि’ इत्यादौ ।
अत्रावश्यकी पदशेषयतिर्नास्ति ॥

भगच्छन्दो यथा—

‘ततः परमोमित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोहिष्माश्रमम् ॥’

अत्र पञ्चमं लघु कर्तुमर्हति ॥

यत्रापर्यवसितवाक्यमध्ये तदनपेक्षवाक्यान्तरमनुप्रविशति तद्वाक्यग-
र्भम् । यथा—

‘योग्यो यस्ते पुत्रः सोऽयं दशवदन लक्ष्मणेन मया ।
रक्षैनं यदि शक्तिर्मृत्युवशं नीयते विवशः ॥’

अत्र तृतीयपादगर्भता ॥

अरीतिमत् यां रीतिमुपक्रम्य प्रवृत्तं तद्वज्ज्वत् । यथा—

‘गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शैङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रवैः क्रियतां वराहार्त्तिभिर्मुहुस्ताक्षतिः पल्लवे
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्यावैन्धमसद्धनुः ॥’

अत्र तृतीयपादेऽनभिहितकर्त्रादरातद्वज्जः ।

अभिमृष्टविधेयांशं प्राधान्यानिर्दिष्टविधेयकम् । यथा—

‘वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥’

अत्र जन्मोद्दिश्यालैक्ष्यत्वं विधेयम् । तच्च समासप्रविष्टतया न प्राधान्येन निर्दिष्टम् ॥

समुदायार्थवर्जितं यथा—

‘जरद्ववः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।

तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्त्रमायां लशुनस्य कोऽर्थः ॥’

अथ विरुद्धमतिकृत—

‘कुबेरस्येव भगवान्भवानीरमणो हरः ।

अकार्यमित्रमेकोऽसौ वासुदेवः किरीटिनः ॥’

अत्र भवानीरमणाकार्यमित्रशब्दौ विरुद्धां मर्ति कुरुतः ॥

‘अैसमर्थसमासो दोषान्तरम्’ इति गोवर्धनः । यैथा—

‘प्राकप्रत्यक्षपृथिवीभूतोः परिषदि प्रस्त्र्यातसंस्यावता-

महायाद्वुततर्ककर्कशतया विच्छिद्य विद्यापदम् ।

ये केऽप्युत्कलभूपते तव सभासंभाविताः पण्डिताः

पत्रं श्रीजयदेवपण्डितकविस्तन्मूर्धि विन्यस्यति ॥’

इत्यलंकारशेखरे वाक्यदोषमरीचिः ॥ ५ ॥

षष्ठो मरीचिः ।

अथार्थदोषानाह—

अष्टार्थदोषा विरसग्राम्यव्याहृतखिन्नताः ।

हीनाधिकासद्वक्साम्यं देशादीनां विरोधि च ॥ १ ॥

अत्र विरसं प्रस्तुतरसविरुद्धम् । यथा—

‘किं रोदिषि हा रावैः सुतमरणशुचं जहीहि किं त्रियसे ।
सफलय यौवनमधुना सममनुरक्तेन सुतनु मया ॥’

अत्र करुणशृङ्गारयोर्महान्विरोधः ॥

ग्राम्यमविद्युत्किनिप्पत्तम् । यथा—

‘स्पिम्यद्यानवद्याङ्गि॑ संप्रत्यास्त्वान्तिके ।
मनाष्टुरुद्धयं बाले कुञ्चितं समुद्दय ॥’

व्याहृतम् उपात्तविरुद्धम् । यथा—

‘विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्वालकदम्बकलैः ।
साचीकृता चास्तरेण तस्यौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥’

अत्र शैलदुहितृत्वभावप्रकाशनत्वे विरुद्धे । एकेन प्रस्तरप्रकृतित्वस्यापरेण
विद्युत्वस्य लाभात् ॥

खिलमपुष्टम् । यथा—

‘त्वत्प्रयाणसमुद्भूतधूली लुम्पति भास्करम् ।
कृपाणं पाणिना धत्से शूरो न त्वत्समो भुवि ॥’

अत्र धूलयुथापनकृपाणधारणयोरशूरसाधारण्याच्छैर्यस्यापुष्टिः ॥

हीनोपैमं यथा—

‘कचिदग्रे प्रसरता कचिदापद्यनिन्नता ।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम् ॥’

अधिकोपैमं यथा—

‘वसिष्ठवद्यं दासो हनूमानिव मूषिका ।
सरस्वानिव कूपोऽयं शुनीयं श्रीरिव स्वयम् ॥’

अत्र यद्यप्युपमेयानां प्रकर्षं एव, तथाप्यात्यन्तिकरसहानेः सोऽपि न
प्रतीयते ॥

असद्ग्रीषोपमं यथा—

‘निर्ययौ रुद्रनयनात्सस्फुलिङ्गो महानलः ।

वर्षन्ती शीकरासारं गङ्गा हिमगिरेरिव ॥’

अत्र स्फुटमसादृश्यम् ॥

देशादिविरोधि यंत्र तत्तदेशकालवयोवस्थादिविरोधः प्रतीयते ।

यथा—

‘प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजराजिसितदिशि

प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकंणसमानोष्ममहसि ।

जलक्रीडायातं मरुसरसि वालद्विपकुलं

मदेनान्धं विध्यन्त्यसमशरपातैः प्रशमिनः ॥’

अत्र प्रवेशे चैत्रस्य, स्फुटकुटजेति कालस्य, मरुसरसीति देशस्य, (वाल-द्विपकुलं) मदेनान्धमिति वयसः, प्रशमिन इत्यवस्थाया विरोधः । इदं च तत्तच्छास्त्रतत्त्वमाणतत्त्वोकादिभेदादनन्तम् ॥ यत्र तु लोकस्य कवेश्च प्रसिद्धोर्विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धिरेव बलीयसी इति । यथा—

‘सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-

महसि सुदृशी स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा

प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥’

अत्र कीर्तेज्योत्सावत्प्रकाशता लोकविरुद्धापि कविसमयसिद्धेत्यदोषः ॥ ननु कथममीषां दोषता आकाङ्क्षादिङ्गानासन्त्वे शाब्दज्ञानविलम्बादिति चेत् न वाक्यान्तरापेक्षया काव्ये सामग्रीवैलक्षण्यात् । अन्यथा प्रतीतिवैलक्षण्यानु-पपत्तेः । तथा चान्वयबोधाकाङ्क्षासन्त्वेऽपि रसोत्पत्त्यनुकूलाकाङ्क्षादिविरहो दोष इति ध्येयम् ॥

संप्रदायानुरोधेन व्याख्यैवं मम वस्तुतः ।

तादृकाव्यं प्रकुर्वीत यत्रोद्गेगो न धीमताम् ॥

इत्यलंकारशेखरेऽथदोषमरीचिः ॥ ६ ॥

सप्तमो मरीचिः ।

‘श्लाघ्या गुणा’ इत्युक्तम् । युक्तं चैतत् । यदाह—

‘अलंकृतमपि श्रव्यं न काव्यं गुणवर्जितम् ।

गुणयोगस्ततो मुख्यो गुणालंकारयोगयोः ॥’

तदुक्तम्—

‘अलंकारसहस्रैः किं गुणो यदि न विद्यते ।

विक्रीमिन्ते न घट्याभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥’

उक्तं च भगवता—‘शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम्, आत्मा रसः, गुणः
शौर्यादिवत् । दोषाः काणत्वादिवत् । अलंकारः कुण्डलादिवत्’ इति ।

तान्विभजते—

गुणः सामान्यतो द्वेधा शब्देष्वर्थेषु च स्थितः ।

दोषाणामप्यदोषत्वं ग्राहुन्तेषोषिकान्युणान् ॥ १ ॥

तत्र

संक्षिप्तत्वमुदाचत्वं प्रसादोक्तिसमाधयः ।

अत्रैवान्यसमावेशात्पञ्च शब्दगुणाः स्मृताः ॥ २ ॥

तत्र स्वल्पाक्षरेण भूयोर्थकथनं संक्षेपः । यथा—

‘ते हिमाचलमामच्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चासै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः स्वमाययुः ॥’

श्लाघ्यविशेषणत्वमुदाचत्वम् । यथा—

‘श्रुत्वा यं सहसागतं निजपुरात्रासेन निर्गच्छतां

शत्रूणामवरोधनैर्जलभरप्रस्पन्दलिम्पत्पुटाः ।

शुश्रे सद्वनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाभ्योरुहि

क्रीडादौ नवशाद्वले विचलितश्रीवर्णियुक्ता दृशः ॥’

अत्र शुश्रे पल्लविनीत्यादिविशेषणानां श्लाघ्यता ॥

झटित्यर्थप्रत्यायकत्वं प्रसादम् । यथा—

‘स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वेस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥’

कौशलादर्थविशेषलाभ उक्तिः । यथा—

‘कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् ।

पुनरपि तदेव कथयसि मृतां न कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र कुशलमकुशलं वेत्युत्तरे कर्तव्ये जीवतीत्युक्तिविशेषाज्जीवितमात्रं लभ्यते ॥

अन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः । यथा—

‘नीलाङ्गानां नयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः ।

कुम्भावैभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षी चकार ।

भूविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रानन्ववादी-

द्रुक्षज्योत्स्ना सितकररुचं दूषयामास तस्याः ॥’

अत्र पत्रदानादिपदानां चेतनधर्माणामारोपणमिति ॥

इत्यलंकारशेखरे शब्दगुणमरीचिः ॥ ७ ॥

अष्टमो मरीचिः ।

इदानीमर्थगुणानाह—

भाविकत्वं सुशब्दत्वं पर्यायोक्तिः सुधर्मिता ।

चलारोऽर्थगुणाः प्रोक्ताः परे त्वत्रैव संगताः ॥ १ ॥

संगता अन्तर्भूताः । तदाहुः—

अलंकारश्रिताः केचिद्दोषान्तर्गताः परे ।

चतुर्थ्यन्तर्गताः केचिदतश्चत्वार एव ते ॥

तत्र भाविकत्वमभिप्रायपूर्वकाभिधानम् । स्यं दौत्यमिति यावत् ।

यथा—

‘दृष्टि हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यसहृदे दास्यसि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यसि ।

१. ‘प्रसादत्वम्’ ख. २. ‘रुचि’ क.

३ अलं० शे०

एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्त्रानुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥
अत्रोपपतिं प्रति संकेताभिप्रायैवमभिधानम् ॥

दारुणेऽर्थेऽदारुणपदता सुशब्दता । यथा—
देवत्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोवशेषे ।
लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स वात्सस्यवान्द्रोणिर्यं सहायः ॥
अत्र मुमूर्षति मृते चेत्यर्थे ईद्वक्पदता ॥

येन क्रमेण यद्वस्तु, तस्माभिधानं पर्यायोक्तिः । यथा—
'प्रथममरुणच्छायस्तावच्चतः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यतन्वीकपोलतलद्युतिः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसविसिनीक्रन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥'

यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः, सा सुधार्मिता । यथा—
'अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविद्वरचक्रद्वन्द्वन्धुर्विभिन्द-
न्कुपितकपिकपोलकोडताप्रस्तमांसि ॥'

अत्र पद्मिनीप्रकाशादीनां सूर्यनियतत्वाचल्लाभः ॥
इत्यलंकारशेषरेऽर्थगुणमरीचिः ॥ ८ ॥

नवमो मरीचिः ।

इदानीं वैशेषिकान्युणानाह—

पदवाक्यतदर्थेषु ये दोषाः पूर्वमीरिताः ।
तेषां क्वचिददोषत्वं यत्तद्वैशेषिको गुणः ॥ ९ ॥
उक्तानामेव दोषाणां विषयावस्थादिभेदाद्यदोषत्वं तदेव वैशेषिको गुण
इत्यर्थः ॥

१ 'कगुणलमित्यर्थः' ख.

केचितु—

‘एतेषामेव दोषाणां स्थानेष्वेतेष्वदोषता ।
परं न त्वस्ति गुणता पार्थक्यमनयोर्यतः ॥’

अन्ये तु ‘क्वचिद्दोषतामात्रं क्वचिद्दुँष्टतापि । तत्र सहदयानामेव
प्रतीतिः साक्षिणी’ ॥

तदौहुः—

‘अलंकारे गुणे दोषे रसे वा काव्यसंपदाम् ।
प्रतीतिरेव विदुषां प्रमाणमवसीयते ॥’

श्रीपादस्तु—‘रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकतैयैतेषां दोषता । यत्र केनापि
निमित्तेन न रसप्रतिबन्धः, तत्रादोषत्वमुचितमेव’ इत्याह ॥

तत्र पदेषु यथासंभवमाह—

अनुप्रासेषु नो कष्टं

यथा—‘महाराष्ट्रेषु नोष्ट्रिणः’ इत्यादौ ॥

श्लेषादौ नाप्रयुक्तता ।

यथा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
योगज्ञां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बहिपत्रप्रियः ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवल्यस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥’

अत्र क्षयशब्दो गृहे ॥

मिथः स्तुतो न संदिग्धं

यथा—

‘पृथुकार्तस्त्रयुक्तं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥’

१. ‘दृण’ ख. २. ‘तदाह’ क. ३. ‘तथैषां’ क.

न व्यर्थं यमकादिषु ॥ २ ॥

यथा—

‘दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्यमुर्वशीतलम् ।

बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिकायां प्रतिमेन काचन ॥’

अत्र चमत्कारः ॥

नाशीलं भगवत्पादौ

तदाहुः—

‘भगिनीभगवत्पादौ शिवलिङ्गगुहादिषु ।

अभिप्रेतकुमार्यादावश्लीलं नैव दुप्यति ॥’

अश्लीलत्रयमत्रोक्तमिति ध्येयम् ॥

दण्डी तु—

‘निष्ठचूतोद्दीर्णवान्त्यादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥’

तद्विदेनाप्रतीतकम् ।

यथा—

‘सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥’

‘सहायाः साधनोपाया देशकालौ बलाबलौ ।

विपर्तेश्च प्रतीकारः पञ्चाङ्गो मन्त्र उच्यते ॥’

‘रूपं संज्ञाथं संस्कारो वेदनानुभवस्तथा ।

इति बौद्धाः शरीरेषु मन्यन्ते स्कन्धपञ्चकम् ॥’

इति भार्गवसर्वसे ॥

नासाध्वनुकृतौ

यथा—

‘हुं हुं हुं न न म मेति युक्त्या जपितं जयति मानधनायाः’ इत्यादौ ॥

नापि लक्षणादाववाचकम् ॥ ३ ॥

लक्षणादेरशक्य एव वृत्तित्वादिति हृदयम् ॥
इदार्नीं वाक्येषु यथासंभवमाह—

प्रतीत्यबाधान्न न्यूनं

यथा—

‘तस्य संवृतमन्तस्य गूढाकारेण्ठितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्रारूपाः इव ॥’

यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्र ‘अस्तिर्भवतीपरः प्रथमपुरुषो प्रयुज्य-
मानोऽप्यस्ति’ इति न्यायेन यत्र तह्येन नोपेपचित्सत्र तद्वृष्णमित्यर्थः । एवं
प्रकरणादिना पदान्तरस्य लाभे द्रष्टव्यम् । अत उक्तम्—‘प्रतीत्यबाधान्न
न्यूनम्’ इति ।

पादभेदे विसंधि न ।

यथा—

‘यद्यपि नदति सरोषं मृगपतिपुरतोऽपि मत्तगोभायुः ।
तदपि न कुप्यति सिंहो असदशपुरुषेषु कः कोपः ॥’

इह यद्यपि यदुल्लिखितम् ‘संविविरहो न दोषः’ इति, तथाप्यनुशा-
सनविरुद्धत्वात् ‘विसदशपुरुषेषु’ इति पठनीयम् ।

न व्याकीर्ण तु सापेक्षे

यथा—

‘अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेमुमोच ॥’

इत्यादौ ।

नान्यवाक्ये समाप्तता ॥ ४ ॥

समाप्तपुनरात्कं वाक्यभेदेन दोषः । यथा—

‘तं शैरः प्रतिज्ञाह कालिङ्गो गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शकं शिलावर्षीव पर्वतः ॥’

१. ‘अस्तिर्भवतीर्वा प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते’ का २. ‘नापति’ ख.

यथा वा—

‘न किलानुयुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्येभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥’

समस्ते यतिभङ्गो न

यथा—

‘कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते
धुर्या लक्ष्मीमलमपि भृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन्मूर्यसे मङ्गलाय ॥’
मंत्रादौ नार्थवर्जितम् ।

आदिपदेन विरेहिबालादिपरिग्रहः । यथा—‘क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः’
इत्यादौ ।

विरुद्धं न तथावाक्ये

विरुद्धां वियमुत्पादयत्वित्यभिप्रायेण प्रयोगे तत्र दोष इत्यर्थः ।

वाक्यार्थेषु यथासंभवमाह—

विरसं नाप्रधानके ।

यथा—

‘क्षिरो हस्तावलमः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृहन्केशोऽप्यास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संप्रमेण ।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरस्युवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलभिः
कामीवाद्रीपराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराभिः ॥’

न व्यर्थं नर्मणि ग्राम्यं

‘व्यर्थेः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु’ इति भरतोक्ते ।
सर्वत्र हेतुमाह—

रसहानेरयोगतः ॥ ५ ॥

१-२. ‘वातादौ’ ‘विरहवाल्य’ क; ‘बालादौ’ ‘वीरवातुला’ ख.

इदानीं सर्वसाधारणमदोषत्वमाह—

तत्र तत्राभिधातव्ये तथानुकरणादिषु ।

उन्मत्ताद्यभिधानेषु कोऽपि दोषो न विद्यते ॥ ६ ॥

श्रीपादास्तु—

‘तदर्थतिशये शैव्ये दैन्ये कोपेऽवधारणे ।

विषादे विसये हर्षे पुनरुक्तं न दुष्यति ॥’

इत्यलंकारशेखरे वैशेषिकगुणमरीचिः ॥ ९ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीमन्माणिक्यचन्द्रकारितेऽलंकारशेखरे गुणरब्दम् ॥

दशमो मरीचिः ।

‘अलंकारास्तु शोभायै’ इत्युक्तम् । तच्च साधु । यतः—

‘गुणवत्यपि निर्देषेऽलंकारैः काव्यराजनि ।

जायतेऽन्यैव सुषमा रत्नालंकरणैरिव ॥’

आहुश्च—‘निर्देषं गुणवत्काव्यम्’ इत्यादि । तत्र चमत्कारविशेषका-
रित्वमलंकारसामान्यलक्षणम् । शब्दार्थनिष्ठत्वेन विशेषितं विशेषणद्वयम् ।
परम्परया रसोपकारित्वं तदित्यन्ये ।

तत्र प्रथमं शब्दालंकारान्विभजते—

चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासगृहस्तेषुप्रहेलिकाः ।

प्रश्नोत्तरं च यमकमष्टालंकृतयो ध्वनौ ॥ १ ॥

तत्र कौतुकविशेषकारि चित्रम् । तच्च खङ्गचक्रपदादिभेदादनन्तम् ।

यदाह—

‘सर्वतोभद्रधेन्वादिगोमूत्रीमुरजादि च ।

गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यं मुनीश्वराः ॥’

तच्च माघादौ सुव्यक्तत्वात्वेहोदाहियते ।

अन्याभिप्रायेणोक्तं वाक्यमन्येनान्यार्थकतया यदोऽज्यते सा वक्रोक्तिः ।
एतदेव वाकोवाक्यमुच्यते । यथा—

‘कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाद्युपवनं शाखामृगस्यात्र किं

कृष्णोऽहं दयिते विभेदि सुतरां कृष्णः कथं वानरः ।

मुग्धेऽहं मधुसूदनो व्रज लतां तामेव पुष्पान्विता-
मित्थं निर्वचनीकृतो दयितया हीणो हरिः पातु वः ॥'

वर्णसाम्यमनुप्रासः । स च द्विविधः—लाटानुप्रासश्छेकानुप्रासश्च
तत्रासकृदावृत्तवर्णत्वं लाटानुप्रासः । यथा—

‘अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्गां कृतार्थयतु मानसम् ॥’

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृत्साम्यं श्लेकानुप्रासः । यथा—

‘नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।

चकार सा मरचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥’

‘पदमेकं हृदा कृत्वा तदनुप्रासकाम्यया ।

आदिक्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दं विचिन्तयेत् ॥’

इति रहस्यम् ॥

गूढं क्रियागुप्तादिः ।

यथा—

‘पुंस्कोकिलकुलस्यैतैर्निर्तान्तमधुरारवैः ।

सहकारद्वुमा रम्या वसन्ते कामपि श्रियम् ॥’

इदं च नाना । यदाहुः—

‘क्रियाकारकसंबन्धगुप्तान्यामन्त्रितस्य च ।

गुरुं तथा समासस्य लिङ्गस्य वचनस्य च ॥’

एकोच्चारणापहुतमेदत्वं श्लेषः ।

यथा—‘येन ध्वस्तमनोभवेन’ इत्यादौ । अयं चाष्टधा । यदाह—

‘विभक्तिपदवर्णादां लिङ्गस्य वचनस्य च ।

भाषाप्रकृत्योर्भेदेन श्लेषाः स्युः प्रत्ययस्य च ॥’

प्रहेलिका सकृष्ट्यः । सा च च्युताक्षरादत्ताक्षरादिः ।

यथा—

‘विद्वग्नः सरलो रागी नितम्बोपरि संस्थितः ।

तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को विटः ॥’

१. ‘वृत्तो’ ख. २. ‘अधुः’ इति क्रिया. ३. ‘श्लेषलम्’ ख.

अत्र विट इत्यत्र विकारस्थाने घकारदानद्वितीयोऽर्थे भवति । सा च षोडा । तदाहुः—

‘प्रहेलिका सङ्कलशः सा च षोडा च्युताक्षरा ।

दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विद्वमत्यर्थवत्यपि ॥’

प्रश्नोत्तरमपि द्विविधम्—बहिरन्तश्च । तत्र बहिःप्रश्नोत्तरं यथा—

‘प्रायः कार्यं नियुज्यन्ते नराः सर्वत्र कीदृशाः ।

धैनेत्ययं भवेच्छब्दो नौवाची वद् कीदृशः ॥’

सौवधानाः ।

अन्तःप्रश्नोत्तरं यथा—

‘काहमसि गुहा वक्ति प्रश्नेऽमुष्मिन्किमुत्तरम् ।

कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत्सखे ॥’

अतुल्यार्थत्वे सत्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टनियतव्यज्ञनसमुदायाभ्यासो य-
मकम् । यथा—

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

तच्चेदं संक्षेपेण सप्ताशीतिप्रकारमिति चान्यत्रविस्तरः । एतच्चित्र ए-
वान्तर्भूतमिति गोवर्धनः ॥

इत्यलंकारशेखरेऽलंकारत्रे शब्दालंकारमरीचिः ॥ १० ॥

एकादशो मरीचिः ।

अथार्थालंकारान्विभजते—

उपमारूपकोत्प्रेक्षाः समासोक्तिरपहुतिः ।

समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपकौ ॥ १ ॥

सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिर्विभावना ।

एवं स्युरर्थालंकाराश्रुदर्श न चापरे ॥ २ ॥

तत्र—मेदे सति साध्यमुपमा । अधिकगुणवत्तया संभाव्यमानमुप-
मानम् । निकृष्टगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमेयम् ।

१. ‘रन्तरश्च’ ख. २. ‘नाधे’ ख; ‘नावे’ क. ३. सौ औकारसहितः । अवा-
धाकाररहितश्च नाः ४. ‘नवा’ क.

तां विभजते—

वाक्यार्थातिशयश्लेषनिन्दाभूतविपर्ययाः ।

संशयो नियमः सं च विक्रियेत्युपमा दश ॥ ३ ॥

तत्र—वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो यदुपमीयते सा वाक्यार्थोपमा ।
सा च द्वयी—प्रत्येकं साहश्यानपेक्षा तत्सापेक्षा च । आद्य यथा—

‘कामिनीनयनकज्जलपङ्कादुत्थितो मदनमत्तवराहः ।

कामिमानसवनान्तरचारी कन्दमुत्तवनति मानलत्तायाः ॥ ॥

अन्त्या यथा—

‘त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

अमद्भूङ्गमिवालक्ष्यकेशरं भाति पङ्कजम् ॥ ॥

अत्रातिशयधर्मोपन्यासः सातिशयोपमा ।

यथा—

‘कल्पद्रुमो न जानाति न ददाति वृहस्पतिः ।

अयं च जगतीजानिर्जानाति च ददाति च ॥ ॥

पदश्लेषनिवन्धनसाम्यं श्लेषोपमा ।

यथा—

‘तमालपत्रामरणा राजते विलसद्व्याः ।

बालेवोद्यानमालेयं सौलकाननशोभिनी ॥ ॥

यत्रोपमानस्य निन्दया प्रतिक्षेपः सा निन्दोपमा ।

यथा—

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैस्यात्कदलीविशेषाः ।

लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदुर्वेष्यमानवाद्याः ॥ ॥

यत्रासंसृष्टज्ञानेन संसर्गमारोप्य साम्यप्रसञ्जनं सा भूतोपमा ।

यथा—

‘उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तकालतमस्य वक्षः ॥ ॥

यत्रोपमानस्यैवोपमेयता सा विपर्ययोपमा ।

यथा—

‘अथ सुलिलितयोषिभूलताचारुशार्ङ्ग
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुराङ्गः
शतमखमुपतस्ये प्राङ्गलिः पुष्पधन्वा ॥’

इत्यादौ ।

यत्रोपमानोपमेययोः संशयकोटिता सा संशयोपमा ।

यथा—

‘किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरविम्बं किमु मुखं
किमज्जे किं मीनौ किमु मदनवाणौ किमु दृशौ ।
खंगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ
तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला ॥’

यत्रेतरव्यावृत्या साम्यलाभः सा नियमोपमा ।

यथा—

‘कस्ते पुरंदरादन्यः प्रतिमङ्गो भविष्यति ।
ऋते सहस्रकिरणात्वत्पत्तापसमो हि कः ॥’

यत्रोपमानान्तरविरहतात्पर्येण खसांम्यं सा स्वोपमा ।

यथा—

‘आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षियुगमं प्रान्तद्युतिश्वैत्यजितामृतांशु ।
अस्या इवास्याश्रलदिन्द्रिनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥’

अमेदानुमानवदिह भेदो द्रष्टव्यः ॥

अत्रोपमेयमुपमानविकारतयोच्यते सा विक्रियोपमा ।

यथा—

‘हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच्च ।
आहृत्य कान्तिसारं विभिरसुजसुभ्रुवो दृष्टिम् ॥’

१. ‘खंगौ’ ख. २. ‘सामान्यं’ क.

श्रीपादस्तु—‘समभिव्याहारोपमाप्यति’ इति ।

यथा—

‘प्रकृत्यैव मनोहारि वदनं हरिणीदृशः ।
चन्द्रे हादकता कसात्पद्मः केन परिष्कृतः ॥’

अत्र सर्वत्र—

न्यूनाधिकत्वशङ्का चेद्विभागेषु तदिष्यताम् ।
किंचिद्विशेषमादाय भेदो भेदश्च कश्चन ॥
काचित्समस्तान्वयिनी कियामात्रान्वया परा ।
विशेषणान्वया काचिदुपमा कापि तत्परा ॥

अत्र च—

न्यूनता साम्यमाधिक्यं यद्यदेवाभिधीयते ।
अहो काव्यस्य माहात्म्यं समतैव प्रतीयते ॥

तदाह राजशेखरः—

‘समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च ।
सकुल्यं सोदरं कल्पमित्याद्याः साम्यवाचकाः ॥
अलंकारशिरोरलं सर्वसं काव्यसंपदाम् ।
उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥’

इत्यलंकारशेखरेऽर्थालंकारे उपमामरीचिः ॥ ११ ॥

द्वादशो मरीचिः ।

अतिसाम्यादप्हुतभेदयोरूपमानोपमेययोरभेदप्रत्ययो रूपकम् ।

यदाह—

‘तद्रूपकमभेदो यदुपमानोपमेययोः ।’ इति ।

दण्डिनोऽप्याहुः—

‘उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।’ इति ।

तद्विभजते—

विरुद्धं च समस्तं च व्यस्तं रूपकरूपकम् ।

श्लिष्टं च रूपकं तसात्संक्षेपात्पञ्चधा स्मृतम् ॥ १ ॥

तत्र—यत्रोपमानविरुद्धोऽर्थस्तद्विरुद्धम् ।

यथा—

‘दिवा न परिभूयते न च मनागपि क्षीयते
 न वा चरमवारिधेः पयसि लुसिमाविन्दति ।
 न च त्रिदशसुम्भवां वदनकान्तिभिर्जीयते
 यशस्तुहिनदीधितिर्जयति कोऽपि भूमीपंतेः ॥’

समस्तं यथा—

‘तस्या बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवम् ।
 मुखेन्दुरक्षिभ्रमरौ सर्वसं पुष्पधन्वनः ॥’

व्यस्तं यथा—

‘भुजौ मृणाले वदनं सुधांशुः कुन्दानि दन्ताश्वरणौ सरोजे ।
 सितं प्रसूनानि करौ प्रवाले पयोधरौ भूमिधरौ मृगाक्ष्याः ॥’

रूपकरूपकं यथा—

‘मुखपङ्कजरङ्गेऽसिन्धूलतानर्तकी तव ।
 नरीनर्ति लसत्खर्णकेतकीदललोचने ॥’

श्लिष्टरूपकं यथा—

‘राजहंसोपभोगार्ह अमरप्रार्थ्यसौख्यम् ।
 पुष्णाति सुषमां कांचिन्मुखपङ्करूहं तव ॥’

इदं च समस्तासमस्तादिभेदादनन्तम् । लक्षणाप्यत्रैवान्तर्भवति, उप-
 मानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तेरत्रापि सत्त्वात् ।

तदुक्तम्—

‘रूपकं लक्षणादिकम्’ इति । सा च द्विधा—समस्तासमस्तभेदात् ।

तत्राद्या यथा—

‘उदयति कनकाचल्योरूपरि चलत्पैङ्गजश्चन्द्रः ।
 तदुपरि घनान्धकारः कस्य कृते धातुरीदशी स्तृष्टिः ॥’

१. ‘भूतः’ गा. २. ‘लङ्गज’ का.

अन्त्या यथा—

‘तामरसे सौलसता जलमुचि कश्चिद्विपर्यासः ।
निस्यन्दिता लतायां कथयति कस्यापि पुण्यानि ॥’
इत्यलंकारशेखरे रूपकमरीचिः ॥ १२ ॥

त्रयोदशो मरीचिः ।

अन्यनिमित्तके वसुन्यन्यनिमित्तकत्वारोपै उत्प्रेक्षा ।

यथा—

‘गमनमलसयातैः कुम्भलक्ष्मीं कुचाभ्या-
मविकलकरशोभामूरुकाण्डद्वयेन ।
यदि यमहरदेषां हेतुनानेन नूनं
निजवपुषि करीन्द्राः पांशुपूरं क्षिपन्ति ॥’

इयं च

सर्वालंकारसर्वेषं कविकीर्तिविवर्धिनी ।
उत्प्रेक्षा हरति खान्तमचिरोढासितादिव ॥
शङ्के मन्ये ध्रुवं प्रायो नूनं जानामि तर्कये ।
इवेत्यादिभिरुत्प्रेक्षा व्यज्यते काव्यवर्मनि ॥
अन्यदेवाभिप्रेत्यान्याभिधानं समासोक्तिः । सैव चान्यापदेश इत्युच्यते ।

यथा—

‘त्वं पीयूष दिवोऽपि भूषणमसि द्राक्षे परीक्षेत को
माधुर्यं तव विश्वतोऽपि विदिता माध्वीक साध्वी कथा ।
एतत्किंतु तवाप्यरुदमिव ब्रूमो न चेत्कुप्यसे
यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नान्यत्र कुत्रापि सः ॥’
किंचिदपहुय यदन्यार्थपैदर्शनं सापहुतिः ।

यथा—

‘सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।
नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥’

१. ‘सारसता’ ख. २. ‘रोपणम्’ क. ३. ‘प्रकाशनं’ ग.

‘कलमधुरं किल कूजन्यमुनाकूलेषु नीलघनदेहः ।
दृष्टः सखि गोपालो नहि नहि सखि कोकिलो दृष्टः ॥’

आरब्धानुकूलाकस्मिकसहकारिलाभः समाहितम् ।

यथा—

‘मानापनोदनविधौ मदिरेक्षणाया
यावन्नमामि चरणावथ तावदेव ।
नीपस्वलच्चवसमीरपुरःसराणि
प्रादुर्बूद्धुरचिराद्धनगर्जितानि ॥’

यस्य वस्तुनो यस्त्वभावता तदास्थ्यानं स्यभावः । तदेव जातिरित्युच्यते ।

यथा—

‘चलति कथंचित्पृष्ठा यच्छति वाचं कथंचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुर्गम्भरालसा सुतनुः ॥’

विरोधो द्विविधः—पारमार्थिकाविरोधेऽपि औचित्येन विरुद्धतया
प्रतीयते यत्र ।

यथा—‘मनीषिताँः सन्ति गृहेषु देवताः’ इत्यादौ ।
द्वितीयस्तु यथाश्रुते विरोधसंघानेऽपि यत्राभिप्रेतार्थमादाय विरोधः ।

अथमेव विरोधाभास इत्युच्यते यथा—

‘भक्तानां कामदस्तुषो रुषा कामं दहन्नपि ।

अपि ज्ञानमयस्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमहि ॥’

उत्तरोत्तरं यत्र सारोत्कर्षः स सारः ।

यथा—

‘विषयेषु तावदबलास्तास्पि गोप्यः स्यभावमृदुवाचः ।

मध्ये तासामपि सा तस्या अपि साचि वीक्षितं किमपि ॥’

समस्तवाक्योपकरणत्वं दीपकत्वम् । तैच्च भिन्नमभिन्नं च ।

१. ‘धोपि’ क-ग २. ‘यत्र’ नास्ति क. ३. ‘तामर्च’ क. ४. ‘कारणत्वं’ क.
५. ‘तत्त्वाभिन्नतत्त्वाकरक’ क.

अभिन्नं यथा—‘पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या च गण्डस्थली’
इत्यादौ । तत्त्वाकरकक्रियादिभेदादनन्तम् ।

भिन्नं यथा—

‘नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।
बध्नन्ति च पयोदेषु दशो हर्षश्रुगर्भिणीः ॥’

अत्र विस्तरभिन्या सर्वं नोदाहियते । एतच्च मालादीपकादिभेदादनन्तम् ।

अत्र पूर्वोपरवाक्यार्थयोरूपकार्योपिकारकशृङ्खला मालादीपकम् ।

तत्रोत्तरस्य पूर्वोपकारकत्वं यथा—

‘चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदस्तमपि वल्लभसङ्गः ॥’

पूर्वस्योत्तरोपकारकत्वं यथा—

‘संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समासादिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शैरररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥’

समानकालोक्तिः सहोक्तिः । सा द्वयी—उदासीनयोस्त्वराप्रतिपत्तये,
कार्यकारणयोरपि ।

आद्या यथा—

‘सहदीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

समं मम शरीरेण क्षीयन्ते दिवसा अमी ॥’

अन्त्या यथा—

‘वर्धते सह पान्थानां मूर्च्छ्या चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषामश्चुभिर्मलयानिलाः ॥’

प्रयोज्यप्रयोजकयोर्वैयथिकरण्यमन्यदेशत्वम् ।

यथा—

‘सा बाला वयमन्गल्मवचसः सा स्त्री वयं कातरा:

सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स इत्यहुतम् ॥'

कारणे सत्यपि कार्याभावो विशेषोक्तिः ।

यथा—

‘आवाति वारिधरशीकरवारिवर्षी
स्वैरं कदम्बवनदुर्लितः समीरः ।
अङ्गेऽर्पितानि नलिनीनवपल्लवानि
तापस्तथापि सुदृशः शिथिलो न जातः ॥’

कारणं विना कार्योदयो विभावना ।

यथा—

‘नाङ्गेषु रक्ताभरणानि सन्ति निश्चासहार्याण्यपि नांशुकानि ।
तथापि सा संप्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥’

केचित्तु—

अन्यदेशत्वमेव विशेषोक्तिविभावने अधिकरणद्वयमादाय ।

अन्ये तु—

‘अनयोरेवैकेनापरस्यान्यथासिद्धिर्व्यतिरेकमादाय’ इति ।
गोवर्धनस्त्वाभ्यमेवान्यथासिद्ध्यान्यदेशत्वमेव निराचकार । व्यतिरेकालंकारस्त्वतिरिच्यत इत्येके । स च यथा—

‘कादाचित्कीं द्युतिं धर्ते कलङ्की क्षीयतेऽन्वहम् ।

दोषाकरः कथंकारं त्वदाननसमः प्रिये ॥’

एकेनाप्रस्तुतस्यासिद्धिरक्षेपः । सोऽपि पृथगित्यपरे ।

यथा—

‘इन्द्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रसूनु-

रैरावतेन किमेसौ यदि तद्विषेन्द्रः ।

दन्मोलिनाप्यलमयं यदि तत्प्रतापः

खर्गोऽप्ययं ननु मुषा यदि तत्पुरी सा’

१. ‘स्त्वन्यामेव’ क. ‘स्त्वायामेव’ ग. २. ‘किमहो’ ग.

सुखबोधाय बालानामतिकोमलवर्त्मना ।

मया संक्षेपणादित्थमलंकाराः प्रदर्शिताः ॥

यथेषां मिथो भेदः परेषां नातिरेकिता ।

तथालंकारसर्वसे स प्रपञ्चमदर्शयम् ॥

इति केशवमिश्रकृतेऽलंकारशेखरेऽलंकारत्रैम् ।

‘उपमा काव्यसंपदाम् । सर्वसं सा च साधम्यम्’ इतीदार्नीं तस्य
प्रतियोग्यनुयोगिनावाह—

चन्द्रकलाम्बुजदामशिरीषं विद्युत्ताराकनकलता च ।

दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वैरेभिर्योपिद्वर्ण्या ॥ १ ॥

यथा—

‘शिरेव दीपस्य लतेव हैमी कलेव चान्द्री सगिवाम्बुजानाम् ।

शिरीषपुष्पं सरहेमयष्टी सा मे कदा लोचनगोचरा स्यात् ॥’

‘दमनकतरुशाखालम्बिरोलम्बयुग्मं

तुहिनकिरणविम्बे खञ्चरीटप्रचारः ।

विकचकमलकोशो दाढिमीबीजपङ्कि-

स्त्रितयमिदमपूर्वं दृष्टमेकत्र चित्रम् ॥’

‘तडिद्वा तारा वा’ इत्यादि । ‘उद्दिन्द्रिया रत्नशलाकया वा’ इत्यादि-
दर्शनात्तथात्वं वर्ण्यते इत्याहुः ।

अत्यन्तानन्दसंदोहदायिनी परिवर्ण्यते ।

योपिदित्यनुवर्तते । यथा—

‘सा कौमुदी नयनयोरमृतैकवर्ति-

रानन्दपङ्कजवती विलसत्तडागः ।

प्राणाः सरस्य जनपुण्यतरोः फलानि

साफल्यमक्षिजनुषां क गता न जाने ॥’

‘शक्तिर्मूर्तिमयी सरस्य जगतां नारीमयं मण्डलं

कान्तानामुपमानकल्पनकलाकान्ते समुत्तेजनम् ।

१. ‘इत्यलंकार’ ग. २. ‘रत्नं चतुर्थीम्’ क. ३. ‘क्षिर्खीव’ ग. ४. ‘जम्बीरयुग्मं’ ग.

लक्ष्मीः संसृतिसागरस्य सरसी लावण्यपुण्याभ्यसां
सा राजव्रजचक्षुषां क्षणमभूदानन्दपुण्यस्थली ॥’
रोचना स्वर्णविद्युत्तिरिद्राभिर्वराटकैः ।
चम्पकैहैमकैतक्या वर्ण्यते तत्तनोर्धुतिः ॥ २ ॥

यथा—

‘प्रत्यग्रपञ्चवीजद्युति काञ्चनकेतकच्छायम् ।
गोरोचनातिगौरं वपुरथ साक्षात्कृतं तस्याः ॥
चम्पकदामहरिद्राकाञ्चनसौदामिनीनां च ।
हेपयति कान्तिमेषा निजवपुषा पञ्चपत्राक्षी ॥’

इदमुपलक्षणम्—‘तामग्रतस्तामरसान्तराभाम्’ इत्यादेः ।

‘वेत्रत्वचा तुल्यरुचा वधूनां कर्णान्ततो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सखेलं यदि नापतिष्ठन्कोऽवेदयिष्यन्नवपङ्गजानि ॥’
इत्यादेः । ‘मोचात्वचः पञ्चषपाटनानाम्’ इत्यादेश्च ।

‘काश्मीरगैरवपुषामभिसारिकाणा-
मावद्वरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।
एतत्तमालदलनीलतमं तमिसं
तलेमहेमनिकषोपलतां प्रयाति ॥’

इत्यादेश्च तत्साम्यमपि बोध्यम् ।
तमःशैवालपाथोदवर्हभ्रमरचामरैः ।
यमुनावीचिनीलाश्मनीलाज्ञाम्रैः समः कचः ॥ ३ ॥

यथा—

‘न जीमूतच्छेदः स हि गगनचारी न च तमो
न चास्येन्द्रोमैत्री न च मधुकरात्से हि सुखराः ।
न पिच्छं तत्केकिन्युचितमसितोऽयं न च मणि-
र्मूदुत्वादा ज्ञातं घनचिकुरपाशो मृगदृशः ॥’

‘जानासि जानकि कलिन्दसुताजलेऽस्मि-

न्नातासि हन्त यदिमास्तव कुन्तलानाम् ।

वीचीषु नीलकमलसजि शैवलेषु

दृश्यन्त एव रुचयः कणशो विकीर्णः ॥’

‘तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानां च नभो जयन्तीम् ।

आकण्ठमक्षणोद्दीर्तयं मधूनि महीमुजः कस्य न भोजयन्तीम् ॥’

‘कूर्यासेन स्थगितहृदया संपुटे हृष्टकीयं

मेस्तन्यस्ताङ्गलनिवसना चामरं वारिदाभम् ।

यत्रासीना रतिरिव वणिक्येयसी वीथिकायां

विकीर्णीते मुकुलितमुखी संज्ञया मौक्तिकानि ॥’

इदं मुपलक्षणम् ।

‘पुनः पुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंग्रहम् ।

सखीसितैस्तर्किततन्निजन्नमा बवन्ध तन्मूर्धनि चामरं चिरात् ॥’

इति धूमसाम्यमपि बोध्यम् ।

‘पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परे ।’

इति रहस्यम् ।

ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा ।

‘केशान्धकारादथ दृश्यभालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।

एनां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधुः ॥’

‘अधस्तादन्धकाराणामुपरिष्ठात्कुरङ्ग्योः ।

सिन्दूरविन्दुसुभगा दृष्टा काचन पट्टिका ॥’

वल्लीसरधनुर्वीचिभृङ्गालीपल्लवैर्भुवौ ॥ ४ ॥

१. ‘भृतः’ क. २. ‘कूर्यासेन’ ख-ग. ३. ‘हृष्टकेयम्’ ख-ग. ४. ‘हस्तन्यस्ता ज्वलति वसना’ ग. ५. ‘अहृत्या यदि निर्दिशेदरुणिमा लक्षागुटी विश्रमं वाचा यदथ शुद्धपारदवटीबुद्धि रदस्य द्युतिः । दृग्भङ्गया यदि नीलिमा वित्तुते काचम्भजः प्रत्यर्थं विकेतुं वत मौक्तिकानि भवति व्यग्रा वणिक्येयसी ॥’ इत्यपीतः ग्रावकचित्.

यथा—

‘अथ सुललितयोषिद्धूलता चारुमूङ्गम्’ इत्यादि ।

‘इयामाखङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं

गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-

न्हन्तैकस्य क्वचिदपि न ते चैण्डि साहश्यमस्ति ॥’

‘भूषणलंबं मधुपराजिस्त्रियां निविस्ते

गण्डस्थली कनकदर्पणदर्पहन्त्री ।

हे कम्बुकण्ठि शुककिञ्चरहंसवाणि

प्राणा ममासि मदनस्य च जैत्रमस्त्रम् ॥’

चन्द्रादशौं कपोलस्य

सुव्यक्तमव्यवहितश्लोकद्वये ।

इदमुपलक्षणम्—

‘मधूककुसुमभ्रान्त्या पुनर्गण्डयोः’ इत्यादेस्तथात्वमपि ।

मुखस्येन्द्रियदर्पणाः ।

यथा—

‘किमिन्दुः किं पद्मम्’ इत्यादौ ।

तिलप्रसूनं नासायाः

यथा—

‘बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः सिंघो मधूकच्छवि-

गण्डश्चण्डि चकास्ति नीर्लनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ।

नासान्वेति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभद्रन्ति प्रिये

प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥’

कामतूणीकृत्य नासा वर्णत इति श्रीहर्षः । ‘नासावंशो मृगीद्वशाम्’
इत्यप्यस्ति । ‘नासानाली तिलोपमा’ इत्यपि पठन्ति ।

१. ‘शार्ङ्ग’ ग. २. ‘प्रेक्षिते’ ग. ३. ‘तत्पश्यामि’ ख. ४. ‘भीरु’ ख. ५. ‘इत्यादिद-
र्शनान्’ ग. ६. ‘नाल’ क.

कण्ठः कम्बोः समः स्मृतः ॥ ५ ॥

यथा—

‘हे कम्बुकण्ठ’ इत्यादौ ‘कम्बुश्रीवे तद्वदेवाष्टमान्त्ये’ इत्यादौ ।
मृग तन्नेत्रपाथोऽज तत्पत्रज्ञपत्त्वं ज्ञनैः ।
नेत्रं चकोर तन्नेत्रकेतकालिसराशुगैः ॥ ६ ॥

यथा—

‘चकोरनेत्रैणद्वगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष दृष्टः ।
सारः सुधोद्वारमयः प्रेयत्वैर्विधातुमेतत्प्रयने विधातुः ॥’
‘हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच्च’ ।
‘किमजो किं मीनौ’ इत्यादि ।
‘नयने खञ्जनकमले बाहू विलसन्मृणालविसखण्डे ।
वपुरपि शिंरीषकुसुमं मुखमिन्दुस्त्वं शरलक्ष्मीः ॥’
‘चकार सा मत्तचकोरनेत्रा विलोलनेत्रा अमरैर्गवाक्षान् ।
पूर्णान्दैः काञ्चनकेतकीनमहो वधूनां पृथगेव सृष्टिः ॥’

केचित्तु—

‘कोशातकी पुष्पगुलुच्छकान्तिभिर्मुखैर्विनिद्रोत्पवणवाणचक्षुषः ।
ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनैश्चिरं धृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥’
इति माघदर्शनात्कोशातकीत्वेन मुखम्, वाणत्वेन वर्णनीयमिति वदन्ति ।
अन्ये तु—

‘तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुः कुमुदः कुमार्याः ।
प्रसन्नचेतः सालिलः शिवोऽभूतसंसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥’
इति दर्शनात् ‘नेत्रं कुमुदोपमेयम्’ इत्याहुः ॥

प्रवालविम्बवन्धूकपल्लवैरधरोष्टकौ ।

वर्णौ माधुर्यमाश्रित्य यावन्मधुरवस्तुभिः ॥ ७ ॥

१. ‘कृष्टः’ क. २. ‘प्रयासैः’ ख. ३. ‘प्रयनात्’ ग. ४. ‘इत्यादि’ ग. ४. ‘पुष्प’
ग. ५. ‘गवाक्षाः’ पूर्णा’ ग. ६. ‘दृष्टिः’ ग. ७. ‘त्रतीना’ क. ‘धृतीना’ ख.

यथा—

‘पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्वमस्थम् ।

ततो न कुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्टपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥’

‘तन्वी श्यामा शिखरदशना पकविम्बाधरोष्टी

मध्ये क्षामा चकितहरिणप्रेक्षणा निम्ननामिः ।

श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां

या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥’

‘बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः’ इत्यादि । जवाप्यत्र गणनीयेति गोवर्धनः ॥

माधुर्यमाश्रित्येति ।

यथा—

‘त्वं पीयूषदिवो विभूषणम्’ इत्यादौ ॥

मुक्तामाणिक्यनारङ्गदाढिमीकुन्दकोरकैः ।

तारामिश्र रदाः

यथा—

‘कूर्पसेन स्यगितहृदयः’ इत्यादि । ‘तन्वी श्यामा शिखरदशना’
इत्यादि ।

‘तहन्ता नागरङ्गानि छोलङ्गानि पयोधरौ ।

ओष्ठाधरौ च विम्बानि सा मे फलमयी प्रिया ॥’

दमनकेत्यादि । बन्धूकद्युतीत्यादि ।

तत्कोरकैयथा—

‘अधरः किसलयमङ्गी पद्मौ कुन्दस्य कोरका दन्ताः ।

कः कौ के कं कौ कान्प्रहसति हसतो हसन्ति हरिणाक्ष्याः ॥’

‘तारा रदानाम्’ इत्यादि ॥

वाणी हंसालीशुककिन्नरैः ।

वेणुकोकिलवीणामिर्माधुर्यं मधुरैः सह ॥ ८ ॥

१. ‘प्रेक्षणी’ ख. २. ‘पि’ ख. ३. ‘मासि’ ग. ४. ‘स्यगितहृदय’ इति न. ख.
‘हृदय’ इति न. ग.

यथा—

‘हे कम्बुकण्ठि शुककिञ्चरहंसवाणि’ इत्यादि ।

‘तस्य गोमुद्दिरेफाणां कर्णोत्पलनिपातिनाम् ।

स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥’

‘कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।

इत्यन्तरस्त्युत यत्र कापि नलेन वाला कलमालपन्ती ॥’

माधुर्यमेति ।

‘मधुद्रोणीव मन्दारमरन्दामन्दवृष्टिवत् ।

सुधासारद्रवद्राक्षागोणी वाणी तव प्रिये ॥’

बाहुर्बिसेन विद्युद्दल्मृणालैः

बिसमृणालयोरवान्तरविवक्षयेदम् ।

यथा—

‘अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विसार्त्कि पृथक्करोऽगृह्णत तप्रसूनम् ।

इहेक्षते तत्र गृहाः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥’

‘विद्युन्मृणालयुभगा बाहुवली सृगीदशः ।

यूनां तु कण्ठकाण्डेषु जाता कनकशृङ्खला ॥’

करस्तु पद्मेन ।

पल्लवविद्वुमकाभ्यां

‘करकिसलयेन सुदृशां रागसरित्यङ्गेनेव ।

शिथिलितविद्वुममहसा स्पष्टोऽहं चेतनां न लभे ॥’

चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्च नखाः ॥ ९ ॥

यथा—

‘निर्भर्त्सिताशोकदलप्रसूति पाणिद्वयं चारुनखं तदीयम् ।

नवोदितेन्दुप्रतिमस्य लेखां व्योम्नः प्रदोषे विफलीचकार ॥’

‘निर्देषरबसुभगैः कुन्दकोरककान्तिभिः ।

नखैः कमलपत्राणि चके वाला पृथक्पृथक्’ ॥

पूगाङ्गतत्कोरकविल्वतालगुच्छेभकुम्भाद्रिघटेशचक्रैः ।
सौवीरजम्बीरकबीजपूरसमुद्धोलङ्घफलैरुरोजः ॥ १० ॥

यथा—

‘कनककमुकायितं पुरस्तादथ पङ्केरुद्धकोरकायमाणम् ।

क्रमशः कलशायमानमासे सुहृशो वक्षसि कस्य भागधेये ॥’

‘कलशीयति कुचकमलं कमलीयति लोचनश्रमरः ।

द्विणुकीयति पुनरस्या हरिणदशः प्रत्यहं मध्यः ॥’

‘स्तनविल्वद्वयी तस्याः प्रययौ चक्रवाकताम् ।

उड्डीय पुनरदीणां जहार विपुलां श्रियम् ॥’

‘चिरप्रवासिस्तव वाटिकायां विभर्ति चत्वारि फलानि वीरुत् ।

सौवीरजम्बीरकबीजपूरतालान्यसौ धास्यति किं न जाने ॥’

‘घटौ वा गुच्छौ वा’ इति ।

‘स्वयंभूः शंभुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।

नरेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥’

‘संपुटं हाटकीयम्’ इत्यादि । ‘दमनकतरुशाखालम्बि छोलङ्घयुम्भम्’

इत्यादि ।

‘महतोऽपि महीयांसमणीयांसमणोरपि ।

त्वत्प्रतीकं विदुर्नूनमणुमध्ये नगस्तनि ॥’

‘रेखाकौरातिसुश्यामा रोमालिस्तेन तादृशैः ।

शैवालधूमभृङ्गलिलतादैरुपमीयते ॥’

सुगममिदम् ।

नाभीरसातलावर्तश्वद्कूपनदादिभिः ।

यथा—

‘मदनसरितमेतां गाहमानो जनोऽर्य

जघनपुलिननाभीमण्डलावर्तरम्भम् ।

१ ‘धणुकीयति’ ग. २. ‘कान्ता’ ग.

५ अलं० शे०

मुखकमलसनाथामुल्लसङ्गलतोर्मि

चिरविरहहुताशा या समुज्ज्ञांचकार ॥

‘त्वन्नाभिकूपः पातालं नितम्बस्तव मेदिनी ।

पयोधरसे हेमाद्रिस्त्वं समासि जगत्रयम् ॥’

‘हदनदसरांसि नाभिखिवली तटिनी रसात्मकं च वपुः ।

तदपि तलोदरि सुन्दरि कथमिव संतापं तनुषे ॥’

वली तटिन्या तद्वपैः

तत्समैः पाशादिभिः । स्तदाह—‘त्रिवलीपाशैस्तथा तथा नदः’ ।

‘कमेन सोपानमिव प्रयुक्तम्’ इति च ।

पृष्ठं काञ्चनपट्टकैः ॥ ११ ॥

यथा—

‘मुक्तावलिस्ते रदनाः पृष्ठं काञ्चनपट्टकम् ।

नखांशवस्ते रत्नानि मध्ये क्षीणासि किं प्रिये ॥’

शूच्यग्रतलशून्याणु वेदी सिंहादिभिः समः ।

मुष्टिग्राहो भवेन्मध्यः

अत्र मध्यस्यातिसूक्ष्मत्वात्त्वाधान्येनोपमानता । अत एव मुष्टिग्राहता तलपरिमाणता च । सूक्ष्मत्वादेव मध्ये शून्यतापि । अत एव ‘सदसत्संशयगोचरोदरि’ इत्यपि वर्णयन्ति ।

जघनं पुलिनोपमम् ॥ १२ ॥

यथा—

‘मदनसरितमेताम्’ इत्यादि ।

पीठप्रस्तरभूचक्रैर्नितम्बः परिवर्ष्यते ।

यथा—

‘नितम्बः खर्णपीठं ते तवाङ्गुल्यश्च पल्लवाः ।

ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकान्ति सितं तव ॥’

‘तपनीयशिला शोभा’ इत्यादि । ‘नितम्बस्तव मेदिनी’ इत्यादि ।

‘चक्रेण विश्वं युधि पुष्पकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।

जगज्जिगीषत्यसुना नितम्बमयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥’

‘विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचके’ इति नैषधात् ‘रथचरणविशालश्रोणि लो-
लेक्षणेन’ इति माधाच्च । चक्रान्तरद्रुयसाम्यमत्र ।

ऊरुस्तु करिहस्तेन कदत्या करमेण च ॥ १३ ॥

यथा—

‘कदली कदली करमः करमः करिराजकरः करिराजकरः ।

सुवननितयेन विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदशः ॥’

चरणः पल्लवाम्भोजत्यलपद्मप्रवालकैः ।

यथा—

‘विजितप्रवालपलवकवलीकृतप्रोलत्सुषुमे ।

पदकमले कमलाया लुठदलकः पातु देवकीसुनुः ॥’

‘अभ्युत्ताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्विक्षेपणाद्रागमिवोद्धिरन्तौ ।

आजहतुस्तचरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥’

पूर्णेन्दुनाङ्गुष्ठनखौ

यथा—

‘यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं था ।

कलाश्वतुःषष्ठिरूपैतु वासं तस्यां कथं सुश्रुति नाम नास्याम् ॥’

गमनं हंसहस्तिवत् ॥ १४ ॥

यथा—

‘गमनमलसयतौः’ इत्यादि ।

‘सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाश्वितविभ्रमेषु ।

व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नुपुरशिष्मितानि ॥’

कटाक्षो यमुनावीचिभृङ्गावलिविषामृतैः ।

यथा—

‘हालाहलं वा विलसत्सुधा वा भृङ्गावली वा यमुनोर्मयो वा ।

निशाणदृष्टा मदनेष्वो वा यद्वा कटाक्षो मदिरेक्षणायाः ॥’

१०. ‘नास्या’ ख. २०. ‘तस्याम्’ ख.

ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकैरववद्वसः ॥ १५ ॥
हसो हास्यम् ॥

यथा—‘ज्योत्स्नेन्दुपुष्प—’इत्यादि ॥

‘नूनं ते चोरिता तन्वि स्तितेक्षणमुखद्युतिः ।

स्त्रातुमम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥’

मुक्ताप्यत्र गणनीया ।

‘मुक्ताफलं वा स्फुटविद्वुमस्यम्’ इत्यादेः ॥

दर्शनं चमदज्ञादिः

यथा—

‘धवलयदिव जगदाखिलं स्नावयदिव विश्वमेव विशिखौवैः ।
वमदिव कमलसहस्रं लोचनमेणीद्वशो जयति ॥’
इवासस्तु सुरभिः शनैः ।

यथा—

‘वहन्ति प्रातरम्भोजसौरभोद्वारवासिताः ।

मन्दमन्दममी वाता निश्वासास्तावका इव ॥

हंससारसशब्दाभ्यां वर्णते नूपुरध्वनिः ॥ १६ ॥

यथा—‘सा राजहंसैः’ इत्येत्यादि ।

‘लीलाचलस्त्रीचरणारुणोत्पलस्फुलाकोटिनिनादकोमलः ।

सौरेरुपानूपमुपाहरन्मनःस्वरान्तरादुन्दसारसारवः ॥’

अत्र श्रीपादानुसारिकविकल्पलताकार एतावदधिकमाह—

‘वेण्याः सर्पासिमृज्ञाल्योर्धमिल्लस विधुंतुदः ।

सीमन्तस्याध्वदण्डौ च भ्रुवोः सर्पीकृपाणकौ ॥

दन्तस्य जीरका ज्ञेया मदिरा कुमुदं दृशोः ।

जिह्वायास्त्वञ्चलो दोला नासायाः पाटली तथा ।

वल्लरी लहरी पाशः शाखा वाहद्वयस्य च ॥

१. ‘विधैः’ क. ‘विषैः’ ग.

प्रवालशाखा वाङ्गुल्याः पल्लवश्च नखस्य तु ।
 रक्तपुष्पाणि नाभ्यास्तु विवराभ्योरुहे समे ।
 वीचिसोपाननिश्रेण्यस्त्रिवल्लचा इति च स्त्रियाम् ॥
 पुंसां तु वृषरक्ताक्षस्कन्धौ स्कन्धस्य संनिभौ ।
 भुजौ वज्रस्य गमनमुक्षणामित्यभिकीर्तिरम् ॥

गोवर्धनस्तु शरीरतदवयवयोर्वर्णनीयानुणानाह—
 सौन्दर्यं मृदुताकाश्यमतिकोमलता तथा ।
 कान्तिरौज्जवल्यमावल्यमित्यभी वपुषो गुणाः ॥
 केशस्य दीर्घकौटिल्यमृदुनैविड्यनीलता ।
 कपोले सच्छता कण्ठे द्वाधीयस्त्वं त्रिरेखता ॥
 नेत्रे स्नैग्ध्यं विशालत्वं लोलतापाङ्गदीर्घता ।
 नीलता प्रान्तलौहित्यं श्वैत्यं निविडपक्षमता ॥
 अधरेऽत्यन्तमाधुर्यमुच्छूनत्वं सुरक्षता ।
 दन्तस्य श्वैत्यलौहित्यद्वारिंशत्तातिरीक्षता ॥
 माधुर्यं स्पष्टता वाचां मृदुता समता भुजे ।
 करेऽतिमृदुता शैत्यं सर्वभागे च शोणता ॥
 स्तने श्यामाग्रतौचत्यविस्तारहृष्टपाण्डुता ।
 रौमाल्या मार्दवं सौक्ष्म्यं श्यामता नाभिगामिता ॥
 कान्तिरृत्तानुपूर्वत्वं जड्योनर्तिरीर्घता ।
 अत्यन्तमन्दता शैत्यं निश्चासेऽतिसुगन्धिता ॥

इत्यादि ।

मया संक्षेपशीलेन गच्छता मृदु वर्तमनि ।
 सर्वशिष्टानुरोधेन दिङ्गात्रमिह दर्शितम् ॥
 इत्यलंकारशोखरे वर्णकरन्ते योषिद्वृणेनमरीचिः ॥ १३ ॥

चतुर्दशो मरीचिः ।

इदानीं पुरुषवर्णनमाह—

राजामत्यन्तपीनत्वमुच्छता दीर्घवाहुता ।

अत्र पुंसामिति वक्तव्ये प्रायशः कवीनां राजान् एव वर्णनीया भव-
न्तीति ताननुगृह्णता महर्षिणा राजामित्युक्तम् ।

यथा—

‘व्यूढोरस्को वृष्टकन्धः शालप्रांशुः’ इत्यादौ ।

युगार्गलभुजङ्गेन्द्रदण्डस्तम्भेभहस्तकैः ॥ १ ॥

वाहुः

यथा—

‘युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।’

‘भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्दुरमाससञ्ज ।’

‘अमुष्य दोर्भ्यामिरिदुर्गलुण्ठने भुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता ।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरःप्रसारिता ॥’

‘नागेन्द्रगमनः पीनमैरावतकरायतम् ।

दोर्दण्डसुवनागारस्तम्भं राजा ममर्श सः ॥’

वक्षःकपाटेन शिलापटेन वर्णते ।

यथा—

‘तस्याभवत्सनुरुदारशीलः शलः शिलापटविशालवक्षाः ।

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामात्रजदीद्यमानः ॥’

अंसे विपुलता

यथा—

‘युवा युगव्यायतबाहुरंसलः’ इत्यादौ ।

मध्ये काश्यम्

यथा—

‘अवन्तिनाथोऽयमुद्ग्रवाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रप्रममुण्णरशिमस्त्वष्ट्रेव यन्नोऽस्तितो विभाति ॥’

इत्यादौ ।

उच्चतता पदे ॥ २ ॥

१. ‘शालीनतापत्रजस्तसानः’ ख.

यथा—

‘कूर्माकारं चरणयुगलं धूतदिग्दन्तिशुण्डा-
दण्डावूरू भुजयुगमपि व्यक्तनागेन्द्रशोभम् ।
प्रायः पृथ्वीधरणविधये तत्समर्थान्पदार्था-
नेकीकृत्य त्रिभुवनसृजा निर्मिता यस्य मूर्तिः ॥’
स्तनयोरिव नारीणामत्यन्तस्वच्छता हृदि ।

यथा—

‘सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिविम्बिता च ।
कियत्यमग्ना कियती च मग्ना पञ्चेषु बाणालिरिव व्यलोकि ॥’

नारीस्तनस्वच्छता यथा—

‘प्रतिफलितं गलगरलं कज्जलवुच्चा पयोधरे देव्याः ।
प्रातः प्रोऽन्धितुमिच्छुर्गिरिजाहसितो हरो जयति ॥’
कान्तिप्रयोजकं यावत्तावत्तद्वत्प्रवर्ण्यते ॥ ३ ॥

तद्वद्योषिद्वत् । यथा—

‘कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य विक्रीती ।
तंयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु बद्धवर्मणी ॥’

‘धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदासृष्टहङ्कः ।
प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिव ॥’

‘चन्द्राननचन्द्रदिनं मृगलोचनमृगशिरश्च नक्षत्रम् ।
तिथिरतिथिप्रियं नवमीशुभयोगः स्वर्भग भाति भवान् ॥’

‘कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणी ।’

इत्यादि । विस्तृतमन्यत्र । इदमुपलक्षणम् । आह्नादकत्वपुरस्कारेण च-
न्द्रादिसाम्यमुभयोरपि ।

१. इदमुत्तरार्थं क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. २. इदमर्थं क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.
३. ‘साम्येन’ ग.

यथा—

‘इंथं द्विजेन द्विजराजकान्तिः’, ‘इन्दुप्रभामिन्दुमतीमिवेत्य’, ‘स्फुरत्क-
मलप्रभे’ इति श्रुतबोधे ।

प्रतापोऽकीर्तिवज्राद्यैः कीर्तिश्वन्द्रादिशुभ्रकैः ।
करे पद्मोर्ध्वरेखादि पदे छत्रध्वजादिकम् ।
गमनं हस्तिसिंहाभ्यां कार्कश्यं च शुजादिषु ॥ ४ ॥
स्फुटमिहोदाहरणम् । गमनमिति ।

यथा—

‘पूर्वं यथा देवर्पतेर्नियोगं मूर्धा वहन्कार्मुकवाणहस्तः ।
प्रासस्तथैवाशु गजेन्द्रगामी प्रोद्धिद्यमानो नवयौवनेन ॥’
‘ततो सृगेन्द्रस्य सृगेन्द्रगामी’ इत्यादौ ।
स्युरुच्चरपदे व्याघ्रपुंगवर्पभकुञ्जराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्याः “पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥ ५ ॥
अत्रादिपदाद्वृषभोऽपि ।

कर्तव्या रत्नसिंहाद्या नरराजादितः पदात् ।
विशेष्यभावो द्युसदां वरभूमिविशेषणात् ॥
यद्यत्सामुद्रिकाद्युक्तं तद्वर्णमुभयोरपि ।
किंतु शिष्टप्रयोगोऽत्र नियामकतयेष्यते ॥
इत्यलंकारशेखरे वर्णकरने पुरुषवर्णनमरीचिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशो मरीचिः ।

इदानीं साहस्रप्रापकप्रकारमाह—

इवाद्यैः प्रतिमानाद्यैः समानाद्यैर्निभादिभिः ।
वन्धुचौरारिवंशाद्यैः साहस्रप्रतिपत्तयः ॥ १ ॥

१. ‘इति’ कङ्ग. २. ‘तीर्त्ती वभाषे’ ग. ३. ‘म्यादि’ ग. ४. ‘प्रतिनिं’ ख.
५. ‘पुंसः’ ग. ‘हंस’ क.

इवाद्यैरिति । तदाहुः—

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः ।
तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ।
सद्वक्सद्वशसंवादिशब्दाः सादश्यवाचकाः ॥ २ ॥

प्रतिमानाद्यैरिति ।

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।
प्रतिकृतिर्चां पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात् ॥

समानाद्यैर्निभादिभिरिति ।

वाच्यलिङ्गाः समानश्च सद्वक्षः सद्वशः सद्वक् ।
साधारणः समस्तुल्यः स्युरुत्तरपदे त्वमी ।
निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥

बन्धवति ।

बन्धुर्मित्रं वयस्यश्च प्रेयान्प्रीतः सुहृत्सखा ।

उपमानोपमेययोरेवम् । चौरेति ।

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ।

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥

मुखकान्तिचौरश्वन्द्र इत्यादि कर्तव्यम् । अरीति ।

रिपुवैरिसपत्नारिद्विष्टहेषणदुर्द्वदः ।

द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥

चन्द्रस्य वैरि मुखमित्यादि कर्तव्यम् । वंशाद्यैरिति ।

संतिर्गेत्रजननकुलान्वयभिजनान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः संतानः सपिण्डास्तु सनाभयः ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

सगोत्रवान्धवज्ञातिबन्धुश्च स्वजनः समाः ॥

चन्द्रसगोत्रं चन्द्रसोदरं मुखमित्यादि कर्तव्यम् ।

प्रकारान्तरमाह—

भृतकादैभृत्यादैन्दिकारार्थक्रियापदैः ।

संदेहतत्तद्वाक्यादैः सादृश्यं ग्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

भृतकादैरिति ।

भृतको भृतिभुक्तमर्करो वैतनिकश्च सः ।

‘मुखस्य भृतकश्चन्द्रः’ इत्यादि कर्तव्यम् । भृत्यादैरिति ।

भृत्यदासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥

मुखस्य दासः शशीत्यादि कर्तव्यम् । न्यकारार्थेति ।

न्यकरोति तिरस्कुर्वन्प्रतिक्षिपति भर्त्सति ।

आकोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

विडम्बयति संसन्धे हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥

त्वन्मुखविम्बश्चन्द्रं न्यकरोति, इत्यादि विधेयम् ।

त्रृणीकृतमधिक्षिप्तं निरस्तं च लघूकृतम् ।

अनादृतमवज्ञातमभ्योजं त्वन्मुखेन्दुना ॥

संदेहेति—‘किमिन्दुः किं पद्मम्’ इत्यादि । तत्तद्वाक्येति ।

यथा—

तस्य पुष्णाति सौभाग्यं तस्य कार्णित विलुप्यति ।

तेन सार्थं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥

तत्पदव्यां पदं धर्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

तर्मर्थमनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥

तस्य चानुकरोतीति तर्मर्थमनुधावति ।

आकारयत्याह्यते जिगीषति सरोरुहम् ॥

विधिरभ्योजसाम्राज्ये मुखेन्दुमभिषिञ्चति ।

तस्या मुखेन सहस्रं कः कर्तुं चन्द्रमीश्वरः ।

भवतीन्दुर्न दासोऽपि त्वदासं चेत्किमिन्दुना ॥

चन्द्रमूर्धि पदं धते वृथा चन्द्र तपस्यति ।
लीयते चन्द्रमाः क्वापि विभेति च पलायते ॥

दण्डी तु—

प्रतिच्छन्दसरूपादिसज्जातीयानुवादिनः ।
सलक्षणसपक्षाभसवर्णतुलितादिकम् ॥
कल्पदेशीयदेश्यादि ये चान्यूनार्थवादिनः ।
समासश्च बहुत्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।
भवन्तीवादिशब्दाश्च सादृश्यप्रतिपत्तये ॥

इत्याहुः ।

कवीनां घटनान्यैव चराचरविलक्षणा ।
अकर्तुमन्यथा कर्तुं कर्तुं या क्षमते जगत् ॥

इति केशवमिश्रकृतेऽलंकारशेखरे वर्णकरत्नम् ।

इदानीं कविसंप्रदायस्य सर्वापेक्षयाभ्यर्हितत्वं दर्शयन्नाह—

असतोऽपि निवन्धेन सतामप्यनिवन्धनात् ।
नियमस्य पुरस्कारात्संप्रदायस्त्रिधा कवेः ॥ १ ॥

असतोऽपीति । वस्तुगत्या यन्न भवति तदपि कविभिर्निवध्यते ।

यथा—

रत्नानि यत्र तत्रादौ हंसाद्यत्पजलाशये ।
जलेभादं नभोनद्यामभ्योजादं नैदीष्वपि ॥
तिभिरस्य तथा मुष्टिग्राहत्वं सूचिमेचता ।
शुक्लत्वं कीर्तिपुण्यादौ काप्ण्यं चाकीर्त्यधादिषु ॥
प्रतापे रक्ततोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ।
ज्योत्स्नायानं चकोराणां सेवालं सर्ववारिषु ॥
केसरशोकयोः सत्त्वीगण्डूषात्यादधाततः ।
मासान्तरेऽपि पुष्पाणि रोमालिस्त्रिवलिस्त्रियम् ॥

सतामपीति । पारमार्थिकमपि न निवध्यते ।

१. 'नदेष्वपि' ग.

थथा—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने ।
 कामिदन्तेषु कुन्दानां कुञ्जलेषु च रक्तता ।
 नारीणां इयामता पातः स्तनयोर्येच वा हिये ॥
 नियमस्येति ।

हिमवत्येव भूर्जत्वक् चन्दनं मलये परम् ।
 हेमन्तशिशिरौ त्यक्त्वा सर्वदा कमलस्थितिः ॥
 सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं पुष्पाम्भश्छत्रवाससाम् ।
 ध्वजचामरहंसानां हारस्य वक्तभसनोः ॥
 कृष्णत्वं शैलवृक्षादि मेघवाँरिधिवीरुधाम् ।
 भिलका चासुराणां च धूपपञ्चशिरोरुहाम् ॥
 लौहित्यं धातुमाणिक्यजपारत्वविवस्ताम् ।
 पद्मपल्लवबन्धूकदुष्मीकरजादिषु ॥
 पीतत्वं शालिमण्डुकवस्कलेषु परागके ।
 वर्षास्त्रेव शिखिपौदिर्मधावेव पिकध्वनिः ॥

अन्यत्र—

कमला संपदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः ।
 पीतलोहितयोः स्वर्णपरागामिश्रिखादिषु ॥
 चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्ययोः ।
 दानवासुरदैत्यानामैव्यमेवाभिसंहितम् ॥

अपि च ।

चिरंतनस्यापि तथा शिवचन्द्रस्य बालता ।
 मानवा मैलितो वर्ण्या देवाश्वरणतः पुनः ॥
 भुवनानि निवधीयात्रीणि सप्त चतुर्दश ।
 चतस्रोऽष्टौ दक्ष दिशश्चतुरः सप्त चाम्बुधीन् ॥

१. 'नेत्रता तथा' ग. २. 'नीरधि' ख.

अष्टादश सृता विद्याश्वतस्त्र चतुर्दश ।
 ये स्थले ते जले जीवा मिन्दन्त्यर्कं रणे मृताः ॥
 महत्त्वमादौ सर्गान्ते सूक्ष्मता जगतामपि ।
 शैलादिभिर्द्यते शब्दांत्रभः शतधनूपरि ॥
 नाम तत्तदुपाधौ स्माच्छंकरो वृषवाहनः ।
 चिह्नत्वे च वृषाङ्गोऽथं ध्वजे सत्त्वाद्वृषध्वजः ॥
 शूली, न सर्पी गिरिशः; शशी, न हरिणी विशुः; ।
 इन्दुमौलिर्महादेवो गङ्गामौलिन्दं तु कचित् ॥
 रलयोर्डलयोश्चैव बवयोः शसयोर्न मित् ।
 नानुस्वारविसर्गैः च चित्रभङ्गाय संमतौ ॥
 इववद्वाहिहीहसमवत्वैतुकिलैवच ।
 पदान्येतानि देयानि पादस्यादे न जातुचित् ॥
 भूतेन्द्रभारतेशात्माद्वाहच्छब्दो निरर्थकः ।
 दुरर्थी ब्राह्मणे वृष्टिभोज्यौषधपथादिषु ॥
 इत्यलंकारशेखरे कविसंप्रदायरत्ने नियममरीचिः ॥ १५ ॥

बोडशो मरीचिः ।

इदानीं संक्षेपेण वर्णनीयान्याह—

वैर्ण्यश्च राजा देवी च देशो ग्रामः पुरी सरित् ।
 सरोऽव्यरण्योद्यानादिप्रयाणरणवाजिनः ॥
 हस्त्यर्कचन्द्रावृतवो विवाहोऽथ स्वयंवरः ।
 सुरा पुष्पाम्बुसंभोगः विश्लेषमृगयाश्रमाः ।
 केला ऋतुवयःसंधी धातुवृक्षाभिसारिकाः ॥

एतेषां विशिष्य वर्णप्रकाराः प्रैदृश्यन्ते—

नृपे कीर्तिप्रतापाज्ञादुष्टशान्तिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयाणसंग्रामशस्त्राभ्यासनयक्षमाः ॥

१. 'नमःपूर्तिरथोद्भूमम्' ग. २. 'चिह्नत्वेन' ख-ग. ३. 'वर्णाश्च' कन-ख.
 ४. 'कालान्तरं' ग. ५. 'एषां विशेषवर्णेनमाह' ग. ६. 'प्रदर्शन्ते' ख.

प्रजापालोऽरिशैलादिवासोरिपुरशून्यता ।
 औदार्थ्यैर्यगाम्भीर्यशैर्यैर्योद्यमादयः ॥
 देव्यां सौभाग्यलावण्यशीलशृङ्गारमन्मथाः ।
 त्रपाचातुर्यदाक्षिण्यप्रेममानत्रादयः ॥
 देशे बहुसनिद्रव्यपशुद्यान्यकरोद्भवाः ।
 दुर्ग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः ॥
 ग्रामे धान्यलतावृक्षसरसीपशुपुष्टयः ।
 क्षेत्रादिहृङ्केदारग्रामेयीमुग्धविभ्रमाः ॥
 पुरेऽदृपरिखावप्रप्रतोलीतोरणध्वजाः ।
 प्रासादाध्वप्रपारामा वाणी वेश्या सेती नदी ॥
 सरित्यम्बुधियायित्वं वीच्यो वनगजादयः ।
 पद्मानि षट्पदा हंसनकाद्याः कूलशास्त्रिनः ॥
 सरस्यम्भोलहर्यम्भो गजादम्बुजषट्पदाः ।
 हंसनकादयस्तीरोद्यानसीपान्थकेलयः ॥
 अब्धौ द्वीपादिरत्नोर्भिपोतयादोजलपूष्वाः ।
 विष्णुकुल्यागमश्चन्द्राद्विद्वौर्वोऽब्दपूरणम् ॥
 अरण्ये हि वराहेभयूथसिंहादयो द्रुमाः ।
 काकोल्ककपोताद्या भिलमल्लद्वादयः ॥
 उद्याने संरणिः सर्वफलपुष्पलत्तादयः ।
 पिकालिकेलिहंसाद्याः क्रीडा चाप्यध्वगस्थितिः ॥
 शैले महौषधीधातुवंशकिन्नरनिर्जराः ।
 शृङ्गपादगुहारत्वनजीवाद्युपत्यकाः ॥
 प्रयाणे भेरिनिःस्वानभूकम्पबलधूलयः ।
 करभोक्षगजच्छत्रवणिकशकटवेसराः ॥

१. 'पालरि' ग. २. 'धान्याकरो' ख-ग. ३. 'रद' ख. ४. 'ग्रामबी' ग,
 'ग्रामीणा' ख. ५. 'मही' ख. ६. 'सारणिः' ख. ७. 'भृपुष्टात' ख. ८. 'परक्षोम' ख.

युद्धे तु वर्मबलचौररजांसि तूर्य-
 निर्धातनादशरमण्डपरक्तनद्यः ।
 छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुम्भ-
 योधाः सुरीवृतभद्याः सुरपुष्पवृष्टिः ॥
 अश्वे वेगित्वमौनत्यं तेजः सलक्षणं स्थितिः ।
 खुरोत्खातरजःप्रौदिर्ज्ञातिर्गतिविचित्रता ॥
 गजे सहस्रयोधित्वमुच्चता कर्णचापलम् ।
 अरिव्यूहविभेदित्वं कुम्भयुक्तामदालयः ॥
 सूर्येऽरुणता रविमणिचक्राम्बुजपथिकलोचनप्रीतिः ।
 तारेन्दुदीपकौषधिघूकतमश्वौरकुलटार्तिः ॥
 चन्द्रे कुलटाचक्राम्बुजचौरविरहितमोर्तिरौज्जवल्यम् ।
 जलधिजलनेत्रकैरवचकोरचन्द्राश्मदम्पतिप्रीतिः ॥
 सुरमौ दोलाकोकिलदक्षिणवातदुपल्लवोद्देदाः ।
 जातीतरपुष्पचयाभ्रमञ्जरीभ्रमरज्ञाङ्काराः ॥
 ग्रीष्मे पाटलमल्लीतापसरःपथिकशोषवातोलक्षाः ।
 सकुप्रपाप्रास्त्रीमृगतृष्णाम्रादिफलपाकाः ॥
 वर्षासु घनशिखिसयंहसगमाः पङ्ककन्दलोद्देदौ ।
 जातीकदम्बकेतकज्ञज्ञानिलनिज्ञगाहलिप्रीतिः ॥
 शरदीन्दुरविष्टुत्वं जलाच्छतागस्त्यहंसवृषदर्पाः ।
 सप्तच्छैदासिताभ्राजारुचिः शिखिपक्षमदपाताः ॥
 हेमन्ते दिनलघुता मरुबकयववृद्धिशीतसंपत्तिः ।
 शिशिरे कुन्दसमृद्धिः कमलहर्तिर्वा गुडामोदः ॥
 विवाहे खानशुद्धाङ्गमूषातूर्यत्रयीरवाः ।
 वेदीसंगीतहोमादिलाजमञ्जलवर्तनम् ॥
 स्वयंवरे शशीरक्षा मञ्ज्ञमण्डपसञ्जनाः ।
 राजपुत्री नृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् ॥

१. 'वर्म' ख. २. 'मीन' क, 'वन' ग. ३. 'छदमितार्का' ख.

सुरापाने विकल्ता स्वलूनं वचने गतौ ।
 लज्जा मानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्ताक्षता अमः ॥
 पुष्पावचये पुष्पावचयः पुष्पार्पणार्थने दयिते ।
 मालगोत्रस्वलने क्रोधो वक्रोक्तिसंभ्रमाक्षेषाः ॥
 जलकेलौ संरःक्षोभश्चक्रहंसापसर्पणम् ।
 पद्मज्यानिः पयःक्षेषो दग्रागो भूषणच्युतिः ॥
 सुरते सात्विका भावा: शीत्कारः कुञ्जलाक्षता ।
 काञ्चीकङ्गणमञ्जीरर्वोऽधरनखक्षते ॥
 विरहे तापनिःश्वासचिन्तामौनकृशाङ्कताः ।
 अब्दसंस्त्वा निशादैर्ध्यं जागरः शिशिरोष्णता ॥
 मृगयाथां च संचारो वागुरानीलवेषता ।
 मृगाधिक्यं मृगत्रासो हिंसद्वेषो गतित्वरा ॥
 आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्वासो हिंसशान्तता ।
 यज्ञधूमो मुनिद्वृता द्वुसेको वस्त्रलं द्वुमाः ॥
 पद्मकेकोत्सवः प्रातर्मध्याह्ने तापसंप्लवः ।
 सायं सूर्यातिलौहित्यं चक्रपद्मादिविष्ववः ॥
 पूर्वत्वंग्रेतनतर्वोश्च संधिं व्याप्योपवर्णनम् ।
 एवं शैशवतारुण्यमाध्यस्थयं विषमं च तत् ॥
 अन्धकारेऽतिकाठिन्यं विश्वलोपसमर्थता ।
 आकस्मिकसमारम्भो निःशङ्कमभिसारिकाः ॥
 वृक्षे प्रचुरशाखाल्वं दलादर्शितसूर्यता ।
 उच्चता प्रसवोत्कर्षो वयःपथिक्षेषव्यता ॥
 अभिसारे भयञ्चशो मञ्जीरादितिरस्त्रिया ।
 साहसं रागितोत्कर्षः कालानुगुणवस्त्रता ॥
 इत्यलंकारशेषरे कविसंप्रदायरन्ने वर्णनीयमरीचिः ॥ १६ ॥

सप्तदशो मरीचिः ।

इदानीं नियमान्तरमाह—

श्वेताश्वन्द्रादयो ज्ञेया नीलाः श्रीकेशवादयः ।

शोणास्तु क्षात्रधर्माद्याः पीता दीपशिखादयः ।

धूसरा रथधूल्याद्या ज्ञातव्याः काव्यवर्मनि ॥

अत्रैवं ज्ञातव्यम्—

श्वेतानि^(१)चन्द्राशकाश्वशंभुनारदभार्गवाः ।

हली शोषाद्यकेभौ सिंहसौधशरद्धनाः ॥

सूर्यन्दुकान्तनिर्मोकमन्दारद्धुहिमाद्रयः ।

हिमहासमृणालानि स्वर्णगङ्गेभरदाशकम् ।

शिकतामृतलोध्राणि गुणकैरवशर्कराः ॥

‘नीलानि कृष्णचन्द्राङ्गव्यासरामधनंजयाः ।

शनिद्वुपदजा काली राजपद्मविदूरजम् ॥

विषाकाशकुहूश्चागुरुपापतमोनिशाः ।

रसावद्धुतशृङ्गारौ मदत्तापिच्छराहवः ॥

सीरिचीरं यमो रक्षः कण्ठः क्षज्जनकेकिनोः ।

कृत्या छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ॥’

‘शोणानि क्षात्रधर्मश्च त्रेता रौद्ररसस्तथा ।

चकोरकोकिलापारावतनेत्रं कपेरमुखम् ॥

तेजः सारसमस्तं च मौमकुङ्गमतक्षकाः ।

जिह्वेन्द्रगोपसद्योतविद्युत्कुञ्जरविन्दवः ॥’

पीतानि “दीपजीवेन्द्रगरुडेश्वरहृग्जटाः ।

ब्रह्मावीरसस्वर्णकपिद्वापररोचनाः ।

किञ्जलकचक्रवाक्याद्या हरितालमनःशिलाः ॥

धूसराणि रजो लक्षा करमो गृहणोचिका ।

कपोतमूषकौ दुर्गाकाककण्ठलरादयः ॥

१. ‘अथ’ ग; ‘लिकपोताद्याः’ क. २. ‘खर्दण्डभर’ क-ग. ३. ‘शब्दी’ क; ‘शस्त्रा’ ख. ४. ‘तापिच्छ’ ख. ५. ‘नीप’ ख.

इदमुपलक्षणम् ।

हरिताः सूर्यहुरगा बुधो मरकतादयः ।

इत्यपि बौद्धम् ।

द्वैरूप्ये चापसिद्धौ च नियमोऽयमुदाहृतः ।

अन्यद्वस्तु यथा यत्स्यात्तत्त्वैवोपवर्ण्यते ॥

इत्यलंकारशेखरे कविसंप्रदायरत्ने शुक्रादनियममरीचिः ॥ १७ ॥

अष्टादशो मरीचिः ।

इदानीं नियमान्तरमाह—

एकसादासहस्रं च यद्यद्वस्तु यथा भवेत् ।

तत्त्वक्विग्रयोगेण ज्ञातव्यं काव्यमिच्छता ॥ १ ॥

अत्रैवं ज्ञातव्यम्—

एक ऐन्द्रः करी चाशो गजास्यरदशुक्रदृक् ।

द्वयं पक्षनदीकूलनरश्रुतिभुजादिकम् ॥

त्रयं कालभिमुवनगङ्गामार्गेशाद्यगुणाः ।

त्रीवारेखा महीकोणस्तथा शूलशिखावली ॥

संध्या पुरः पुष्कराणि रामविष्णुज्वराङ्गयः ।

चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाभिवहिरिवाहवः ॥

स्वर्दन्तिदन्तसेनाङ्गोपाययामयुगाश्रमाः ।

पञ्च पाण्डवसुद्धास्येन्द्रियस्वद्वित्रतामयः ॥

महाभूतमहापापमहाकाव्यमहामखाः ।

पुराणलक्षणग्राणानिलवर्गेन्द्रियार्थकाः ॥

षष्ठ् वज्रकोणत्रिशिरोनेत्रतक्तीङ्गदर्शनम् ।

चक्रवर्तिमहासेनवदनानि गुणा रसाः ॥

सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपर्कवाजिनः ।

वाराश्व खरराज्याङ्गत्रीहिवहिशिखादयः ॥

अष्टौ योगाङ्गवस्त्रीशमूर्तिदिग्माजसिद्धयः ।

ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्षाला हि कुलाङ्गयः ॥

नवाङ्गद्वारभूखण्डकृतरावणमस्तकाः ।
 व्याश्रीस्तनसुधाखण्डशेवध्यङ्गरसग्रहाः ॥
 दश हस्ताङ्गुलीशंसुबाहुरावणमौल्यः ।
 कृष्णावतारदिग्बद्धेदेवावस्थेन्दुवाजिनः ॥
 एकादश महारुद्गाः सेनाश्च कुरुमूपतेः ।
 द्वादशार्का राशिमाससक्रान्तिगुहबाहवः ॥
 सारिकोष्ठकसेनानीनेत्रक्षमापतिमण्डलाः ।
 त्रयोदश सुखाम्बूलगुणा अथ चतुर्दश ॥
 विद्यान्वयमनुस्वारादभुवनध्यवतारकाः ।
 तिथयः स्युः पञ्चदश षोडशेन्दुकलाम्बिकाः ॥
 अष्टादश द्वीपविद्यापुराणसृतिधान्यकम् ।
 विंशती रावणमुजाङ्गुलयोऽथ शर्तं यथा ॥
 धार्तराष्ट्रः शतभिषक्त तारकाः पुरुषायुषम् ।
 रावणाङ्गुल्यज्ञादलशक्तयज्ञाभिव्योजनम् ॥
 सहस्रं जाहवीवक्त्रशेषशीर्षम्बुजच्छदाः ।
 रविवाणार्जुनकरवेदशाखेन्द्रदृष्टयः ॥
 उदाहरणमेतेषां प्रसिद्धत्वात्र लिख्यते ।
 प्रहते केवलं पान्था मादशाः काव्यवर्मनि ॥

इति संख्यानियममरीचिः ।

इति केशवमिश्रविरचितेऽलंकारशोखरे कविसंप्रदायरत्नम् ॥

इदानीं प्रकारसुद्दिशब्रेव कवीनां प्रकर्षवीजमाह—

गतागतसमत्वं च संस्कृतप्राकृतैक्यताम् ।
 तथा वचनयोः साम्यं धर्मिधर्मामिधायि च ॥ १ ॥
 कुर्वन्ति कवयः शक्ताः समस्यापूरणादिकम् ।
 आद्यं चतुष्टयं तत्र चित्रकाव्योपकारकम् ॥ २ ॥

१. 'सुपदिशब्रेव' खण्ड-

तंत्र गतागतेत्यादि । यथा—

‘मम रुह मध्यम सहास कारिका-
वररव वनदानव सरसीरस गजभुजग ।
तरुणीरुत रद्दोदर नदभेदन
वरभैरव कल्पुलक पतदातप ॥’

इत्यादि ॥

चकारादसाम्येऽपि स्फुटार्थता यथा—

‘जरा नदी मालिका राजते दीनरक्षी पिनाकिना नन्दनवन सहसात्वत’
इत्यादि ।

‘रेजिरे बभूव तिष्ठति’ इत्याख्याते ।

संस्कृतेत्यादि । यथा—

तत्र पुलिङ्गे—

‘हाराहारविहारसारसमराः संभोगरोगाम्बराः
संहारामरवारवारणरणाणांकारतीराकराः ।
लोलोल्लासविलासवायसहराहंकारहीराङ्गुरा
नीहारोगताररागतरला गोविन्दकन्दोदराः ॥’

खीलिङ्गे—

‘धरणी धारणी गोणी रोहिणी रमणी मणी ।
कन्दरी लहरी रामा नारी भेरी वसुंधरा ॥’

नपुंसके—

‘जलपलफलमूलं वारिकीलालतूलं
वनपललदुक्कूलं तुङ्गगम्भीरकूलम् ।
सलिलकमलचीरं खण्डराजीवनीरं
दलरजतकुटीरं दारुनालं पटीरम् ॥’

१. ‘तथाया—’ ग. २. ‘षंकार’ क-ख. ३. ‘तुण्ड’ ख.

(आस्थ्याते—)

‘भण गच्छ देहि संहर कुरु रोचय मारयावगच्छैहि ।

अवलोकयावचिन्तय खादेति च धातुर्ज विद्धि ॥’

एकस्मिन्नेवार्थे बहुवचनैकवचनयोः साम्यं यथा—

ऋव्यादो देवरो वारि फलिनो बर्हिणो नरः ।

तादृशाद्या भूरुहाद्या मासफेरवसोमपाः ।

एवं रथिनमन्थानशब्दाः खुरणसादयः ॥

धर्मिधर्माभिधायि पदं यथा—

सुषिराद्रप्रतीहारञ्जुलपिलादिशात्रवाः ।

सेरालसौ मत्सरश्च धैर्मिधर्माभिधायकाः ॥

चकाराद्विशेषसामान्यवाचकभावाभाववाचकपरिग्रहः ।

शकुन्तधातुमरुतो गरुत्मत्कामदर्शनम् ।

अक्षं वधूश्च गमनचेटकाद्या द्विवाचकाः ।

अपिधानाद्यपूपादिभावाभावप्रदर्शकम् ॥

आदिपदात् आनादयुतसिद्धावलभावतंसादिपरिग्रहः ।

इत्यलंकारशेखरे कविसामर्थ्यरब्दे चित्राद्युपकारमरीचिः ॥ १८ ॥

ऊनविंशो मरीचिः ।

समस्या पूरणादिकमिति । इदं तु कठिनसमस्याभिप्रायेण । तदुक्तम्—

‘कवयः शक्ताः’ इति । तत्रैवं प्रकारः—

यदीदं साचदेदं स्यात्कावा स्याद्विषमेति च ।

अयोग्यः खलु कः शब्दः कुत्र संसर्गधीर्न हि ॥ १ ॥

प्रश्नोत्तरात्पदे भज्जात्पूर्वस्मिन्नाद्ययोजनात् ।

मिथ्याभिधाद्यसावेवमेष सार्वत्रिकः क्रमः ॥ २ ॥

१. ‘चिन्त खादेत धा’ क; ‘चिन्तय धारय खादयेति धा’ ग. २. ‘धर्मधर्म्यमि’ क. ३. ‘आराद-अयुत-मिन्न-प्र’ क-ग. ४. ‘कर्ता विषयमेति’ ग.

प्रश्नेति । 'हारामहादेवरतातमातः' इत्यत्र—

'के मण्डयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतः श्रीः ।

किमाह सीता दशवक्रनीता हारामहादेवरतातमातः ॥'

इतिवृत् । पद इति । मृगार्त्तिंहः पलायत इत्यादौ । मृगमति मृगात् ते
पलाय मांसाय इत्यर्थकरणादित्यर्थः । पूर्वेसिन्निति । 'प्रत्यर्थिकीर्तिनि-
र्जितकज्जलधवलं जंपाकुसुमम्' इतिवृत् ॥ यथायथमैवान्तरप्रकारस्तु—

'एतत्स्मे मया दृष्टं चित्रेन्यस्तं विलोक्यताम् ।

अरिष्टमेतत्संजातमिन्द्रजालं विभावय ॥'

प्रबोधयति वालांश्च यथायोग्यं प्रपूरयेत् ।

सुबोधमिदस् । प्रैकारान्तरं तु—

देवर्षिवरशापाद्यैर्मणिमत्रौषधादिभिः ॥ ३ ॥

मनोरथेन तपसा पापात्पुण्यचयेन च ।

मायया शम्बवादीनां सर्वं संभावयेत्कविः ॥ ४ ॥

अंत्रादौ द्रन्दद्रव्यम् । तपस्तात्कालिकं पुण्यम् । श्रीपादस्तु—

'रागवात्सल्यशोकाद्यर्थियोगेन मदेन च ।

मतिभ्रमेण शौर्येण विपरीतकरः पुमान् ॥'

इत्याह ॥ असाधारण्येन तत्पकारस्तु—

कल्पाद्यव्यषुसंसर्गप्रतिचक्षुष्यणुर्महान् ।

युगान्ततिमिदूरोच्चनिकटे महदप्यणु ॥ ५ ॥

हरेरधोमुखत्वेन विम्बाच्च विपरीतता ।

द्वक्पीडनात्तनुव्यूहाद्भावनाविम्बतो बहु ॥ ६ ॥

तमोकीर्त्यादिभिः कार्ण्यं शाक्त्यं ज्योत्स्नादिकीर्तिभिः ।

लौहित्यं रक्तपित्तादिसंध्यारत्ताधरादिभिः ॥ ७ ॥

तिमिर्वृद्धताप्रयुक्तचक्षुर्मन्द्यम् । इयं च 'शैलीयति पिपीलिका' इत्यादौ,

१. 'यावककुसुमम्' ग. २. 'नात्ति' ख; 'यावत्' ग. ३. 'भावा' ग. ४. 'चित्रं' ग.
५. ख-पुखके नात्ति. ६. 'तत्र द्रन्द' ग. ७. 'प्येन तत्पक' क. ८. 'न्तमति' ख.
'न्तमिति'; घ; 'न्ते चातिदूरो' ख-ग. ९. 'तिमिर' ख-ग.

‘मशकीयति कुञ्जरः’ इत्यादौ । ‘विपरीतोऽभवज्जनः’ इत्यादौ । ‘एकोऽपि स शतं नृपः’ इत्यादौ । ‘मषीयति जगत्रयम्’ इत्यादौ । ‘थेतद्वीपायते जगत्’ इत्यादौ । ‘पद्मरागायते जगत्’ इत्यादौ क्रमेण वोध्यम् ॥

कासांचित्समस्यानां नानाभुवनीयसंसर्गविषयत्वात्सकाराः प्रदर्श्यन्ते—
जगतः प्रलये भूभिर्द्यौर्गरुत्मत्सुधोद्रुता ।

वृलीष्टौ हाटकेशीययात्रायां द्वौ रसातले ॥ ८ ॥

हाटकेशः पातालशंसुः । रसातल इति त्रितीयान्वयि । तथा—
द्यौर्विम्बेन जलेशाद्योर्भिदमन्थे द्वयं भुवि ।

भुवीत्युभयान्वयि ॥ तथा—

‘पातालं वा नरोत्क्षसचन्दनदुमपन्नौः ।

ध्वजप्रासादधूलीभिर्भूमिः सर्वमुपाययौ ॥’

अगस्त्याम्भोधिपानादिपौराणिककथाशतैः ॥ ९ ॥

शिवादिदेवसंचारैः सादृश्यैः सर्ववर्णनम् ।

श्रीकृष्णस्योदरे सर्वसंसर्गः सार्वकालिकः ॥ १० ॥

पातालं भूमिश्च सर्वं ययावित्यर्थः । तथा—

शिवादीति । यत्र शिवो याति तत्र तत्रान्तरीयकतया सर्पचन्द्रानलादी-
नामपि गमनमावश्यकमित्यर्थः । सादृश्यैरिति । लक्षणया ‘सूच्यत्रे पर्वत-
द्वयम्’ इत्यादौ । औचित्येन—

संग्रामकुम्भमुक्ताभिर्दिवा तारकितं नभः ।

इत्यादौ । राजशेखरस्तु—

उत्पाटितैर्नभोनीतैः शैलैरामूलवन्धनात् ।

तांस्तानर्थान्समालोक्य समस्यां पूरयेत्कविः ॥ ११ ॥

दृष्टास्तु—

कः प्रत्येति प्रतीमो न द्राक्षत्येति प्रतीहि च ।

न हि नो तत्किमित्यादैरुक्तिमाश्रित्य पूरयेत् ॥ १२ ॥

१. ‘बलेष्टौ’ ख. ‘वलीन्द्रौ’ ग. २. ‘हाटकेशाय’ क. ३. ‘तृतीया’ ग. ४. शार्णी
खत्वि’ ग.

यथा—

पराजितश्चेद्गावाञ्चरासंघेन जन्तुना ।
 प्रतीतिरथ मे जाता मृगार्त्तिंहः पलायते ॥
 मा संभावय शल्येन फाल्गुनस्य पराभवम् ।
 कः प्रतीयात्कुरुत्रेष्ठ मृगार्त्तिंहः पलायते ॥
 नहि गाप्णीवकोदप्पमृगार्त्तिंहः पलायते ।
 तर्तिंक कमलपत्राक्ष मृगार्त्तिंहः पलायते ॥

सुबोधमस्तिलम् । तार्किकास्तु—

शब्दादुच्छलिते सिन्धौ शैलाण्डादौ च दारिते ।
 त्वत्प्रतापाद्रवीभूते स्वर्णाद्याण्डादितैजसे ॥
 विरहे सर्वदहनः संतोषे सर्वमेव शशी ।
 कामिनि सर्व काम्यं शान्ते लोष्टायते विश्वम् ॥
 वैशेषिकेषु काव्येषु गणेषुत्कृष्टमन्दयोः ।
 अनपेक्षया च संसर्गे सातामुत्कृष्टमन्दते ॥

वैशेषिकेषु रूपरसादिषु काव्येषु शौर्यौदार्यसौन्दर्यादिषु—

शिशूनां गतयेऽस्माभिर्दिव्यात्रमिह दर्शितम् ।
 काव्यकान्तापन्थानामीदृश्यर्थे कियान्त्रमः ॥
 अपरिकलितकाव्यसरणिमीश्वरं वशीकर्तुमनतिचिरमनुवसन्कविः ।
 अव्ययैरजहलिङ्गैः साधारणविशेषणैः ।
 छन्दो ज्ञात्वा पृथग्वाक्यैः स्वेषुद्या मानसीं श्रेत् ॥
 समस्यं पदवाक्यमिति सर्तव्यम् ॥

इति समस्यापूरणमरीचिः ॥ १९ ॥

इति महाराजाधिराजश्रीमन्माणिक्यचन्द्रकारितेऽलंकारशेषरै कविसामर्थरक्षम् ॥

विशेषो मरीचिः ।

स्स आत्मेत्युक्तम् । तस्य यथा—आत्मानं विना शरीरमप्रयोजकं तथा
 रसं विना काव्यमित्यर्थः ॥

१. 'निरहे' क. २. 'संबुद्धामनसि' क.

यदाह—

‘साधुपके विना स्थायं भोज्यं निर्लवणं यथा ।

तथैव नीरसं काव्यं स्थानो रसिकतुष्टये ॥’

तत्र रसत्वमज्जाज्जीभावापन्नसकलविभावादि साक्षात्कारत्वम् । अज्जाज्जीत्यादि समूहालम्बनवारणाय । रसत्वमपि जातिरिति वयम् । केचित्तु—

कारणेनाथ कार्येण सहकारिभिरेव च ।

व्यक्तत्वं नीयमानस्तु स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥

कारणमज्जनानवयौवनादि ।—

कार्याणि—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभज्जोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥

सहकारिण उद्यानादयः । व्यभिचारिणो ग्लान्यादयः । यदाहः—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आरोप्यमाण उत्कर्षं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥

तमिदानीं विभजते—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्गुतशान्ताख्याः काव्ये नव रसाः स्मृताः ॥ १ ॥

शृङ्गारत्वहास्यत्वादिकं च जातिविशेष एव । व्यक्तिप्रश्नस्तु सुख-
ज्ञानात्मकरसवादिमतेन भवत्येवेति दिक् ।

तत्र शृङ्गारं विभजते—

संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ।

तत्र स्त्रीपुंसलक्षणेष्टप्राप्तौ रतिरेव संभोगः । तदुक्तम्—

अनुरक्तौ निषेवेतां यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगोऽयमुदाहृतः ॥

तत्र नायिकाश्रयः संभोगो यथा—

‘शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै-

र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्सुखम् ।

७ अलं० शे०

विश्रब्धं परिच्छम्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थर्लिं
लज्जानप्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥’
आलोक्य नप्रमुखीत्यन्वयः ।

नायिका चतुर्विंधा—

अनूदा च खकीया च परकीया पूँणाङ्गना ।
त्रिवर्गिणः खकीया स्थादन्याः केवलकामिनः ॥ २ ॥

अनुरक्तानुरक्तेन खर्यं या स्त्रीकृता भवेत् ।
सानूदेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला ॥ ३ ॥

देवतागुरुसाक्षेण स्त्रीकृता स्त्रीयनायिका ।
परकीयाप्यनूदेव विशेषस्तु स्फुटस्तयोः ॥ ४ ॥

सामान्यवनिता वेश्या भवेत्कपटपण्डिता ।
न हि कथित्यियस्तसा दातारं पुरुषं विना ॥ ५ ॥

अस्याः प्रकाशः, अन्यासां प्रच्छन्नो रमण इति विशेषः । ताश्चा-
ष्टधा । तदुक्तम्—

खण्डितोत्कण्ठिता प्रोषित्पतिका चाभिसारिका ।

कलहान्तरिता वासकसज्जा विप्रलघ्बिका ।

स्त्रीनभर्तुका चान्या चतुर्खोप्यष्टधा मताः ॥

नायिकाश्रयो यथा—

‘त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्जुलिक्या धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधातरि प्रियतमे तद्विटिकासंस्पृशि ।

शय्योपान्तनिविष्टसस्सितसर्वीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातिः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥’

रूपसौभाग्यसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा ।

अनुद्रूतः स्त्रूतवाङ्नायकः प्रीतये त्रियाम् ॥ ६ ॥

अयं बहुप्रकारोऽपि संक्षेपेण चतुर्विंधः ।

अनुकूलो दक्षिणश्च शठवृष्टौ च ते यथा ॥ ७ ॥

१०. ‘पण्डज्ञना’ क; ‘वराङ्गना’ ग; ‘पराङ्गना’ घ.

नीलीरागोऽनुकूलः सादनन्यरमणीरतः ।
 दक्षिणश्चान्यचिचोऽपि यः सादविकृतः स्त्रियाम् ॥ ८ ॥
 प्रियं वक्त्यग्रियं तस्याः कुर्वन्यो विकृतः शठः ।
 धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलक्षोऽवमानितः ॥ ९ ॥

विप्रलम्भस्तु—

भावो यदा रतिर्नाम ग्रकर्षमधिगच्छति ।
 नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते ॥ १० ॥
 इत्यनेन लक्षितः । अत्राभीष्टं स्त्रीपुंसलक्षणमेव । स च
 पूर्वानुरागो मानात्मा प्रवासः करुणात्मकः ।
 विप्रलम्भश्चतुर्धा सात्पूर्वपूर्वो ह्यं गुरुः ॥ ११ ॥

तत्र

स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोङ्गुसितरागयोः ।
 ह्येयः पूर्वानुरागोऽयमलाभादतिकामयोः ॥ १२ ॥

यथा—

‘प्रेमाद्र्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्भादरागोदया-
 स्तास्ता मुग्धदशो निसर्गमधुराश्वेष्टा भवेयुर्मयि ।
 यस्यान्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
 दाशंसा परिकल्पितास्तपि भवत्यानन्दसान्द्रोदयः ॥’
 अथान्यवनितासक्तमवमत्य स्ववङ्गुभम् ।
 ईर्ष्यावशेन वैमुख्यमेष मान उदाहृतः ॥ १३ ॥

यथा—

‘सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
 नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलना वक्रोक्तिसंसूचनम् ।
 अच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
 वाला केवलमेव रोदिति लुठलोलालकैरश्रुमिः ॥’
 प्रवासः परदेशस्थे द्वितीये विरहोङ्गवः ।

यथा—

‘त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतिं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्त्वावन्मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
कूरस्तसिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥’

इत्यादौ ।

स्तादेकतरपञ्चत्वे दम्पत्योरनुरक्तयोः ।

शृङ्गारः करुणाख्योऽयमजस्य हि रतेरिव ॥ १४ ॥

ननु शृङ्गारस्य रतिपक्षतित्वात्तस्याश्च सुखसंवेदनरूपत्वात्तस्य च
विप्रलभ्मेऽसंभवात्स कथं शृङ्गारभेद इति चेत्र । ‘धन्योऽहमस्याः कृते
दशामिमामनुभवामि’ इति तत्रापि तदभिमानात् । कचित्संभोगपोषकत्वेन
स्पृहणीयत्वाच्चेति विस्तृतं मयैव काव्यरते । श्रीपादस्तु—

रतिर्भवति देवादौ मुनौ पुत्रे नृपे मुराँ ।

शृङ्गारस्तु भवेत्सैव या कान्ता विषया रतिः ॥ १५ ॥

तत्र देवे यथा—

‘कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि ते महामृतम् ।

अप्युपात्तमस्तुं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि^१ से न रोचते ॥’

मुनौ यथा—

‘हरयं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥’

पुत्रे यथा—

‘एद्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र

शुभ्मामि मूर्ध्नि सुचिरं च परिष्वजे लाम् ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्धामि

वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥’

१. ‘रोचते न मे’ ख. ‘येन रोचते’ ग.

नृपे यथा—

‘ते कोपीनधनात्म एव सुचिरं धात्रीफलं भुजते
 तेषां द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्तैरेव लब्धा शितिः ।
 तैरेतत्समलंकृतं निजकुलं किं वा वहु बूमहे
 ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा ॥’

गुरौ यथा—

‘हा तात विश्वजनवत्सल मामकीन-
 जीवौषध द्युमणिवंशवत्सभूत ।
 स्यां चेद्वत्कुलजसद्विनि चेटकः स्यां
 यद्वा भवच्चरणपङ्कजेरुपुरेव ॥’
 हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः ।
 चेष्टाङ्गवैष्वैकुल्याद्वाच्यो हासस्य चोद्भवः ॥ १६ ॥
 कपोलाक्षि कृतोल्लासो भिन्नोऽष्टः स महात्मनाम् ।
 विदीर्णास्यथ मध्यानामधमानां स शब्दकः ॥ १७ ॥

यथा—

‘नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
 तच्च तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥’
 शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपातरोदने ।
 वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणि वर्णयेत् ॥ १८ ॥

यथा—

‘मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्तिनी ।
 गतिस्तयोरेष जनस्तर्मदयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न ॥’
 क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः क्रोधः प्रौढ्या च वैरिणः ।
 भीष्मशृत्तिरसामान्यो भवेदुग्रक्रियाश्रयः ॥ १९ ॥
 स्यांशवातः स्यंशंसास्त्रोत्क्षेपश्रुकुटयस्तथा ।
 अत्रारातिजनाक्षेपो दलनं चोपवर्णते ॥ २० ॥

१. ‘खयं शब्दो’ ग.

यथा—

‘वृत्तमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
 मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्विरुद्धायुधैः ।
 नरकरिपुणा सार्धं तेषां समं स किरीटिना-
 मयमहमसृष्टेदोमांसैः करोमि दिशां वलीन् ॥’
 उत्साहात्मा भवेद्वीरो बलशस्त्राश्रयश्च सः ।
 नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरधिगतो गुणैः ॥ २१ ॥

यथा—

‘शुद्राः संत्रासमेते विजिहित हरयो भिन्नशकेभकुम्भा
 युप्मद्वात्रेषु लज्जां दधति परमसी सायका निष्पतन्तः ।
 सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
 किंचिद्भूमङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥’
 भयानको भवेद्वीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः ।
 स च प्रायेण वनितानीचवालेषु दृश्यते ॥ २२ ॥
 दिगालोकास्य शोपाङ्गकम्पा गद्दसंभ्रमाः ।
 स्तम्भवैवर्ष्णमोहाश्च वर्ष्णन्ते विबुधैरिह ॥ २३ ॥

यथा—

‘ग्रीवाभङ्गाभिरामं सुहुरनुपतति स्वन्दने बद्धदृष्टिः
 पश्चार्थेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गूयसा पूर्वकायम् ।
 शप्तैरर्धावलीदैः श्रमविवृतमुखप्रशिभिः कीर्णवर्मा
 पश्योदग्नेषुतत्वाद्विद्यति बहुतरं स्तोकमुव्यां प्रयाति ॥’
 वीभत्सः स्याङ्गुगुप्सातः सौहृद्यश्वपणेक्षणात् ।
 निष्ठीवनास्यभङ्गादि स्यादत्र महतां न च ॥ २४ ॥

यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य कृतिं प्रथममथ पृथूत्सेषभूयांसि मांसा-
 न्यस्तिक्षिक्षपृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रगन्धीनि जगच्चा ।

१. ‘विजहत’ ग.

आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-
 दङ्गस्यादस्थिसंस्यं स्थपुष्टगतमपि क्रव्यमव्यग्रमति ॥’
 विस्यात्माद्गुतो हेयो स चासंभाव्यवस्तुनः ।
 दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ २५ ॥
 तत्र नेत्रविकारः सात्पुलकः स्वेद एव वा ।
 निस्पन्दनेत्रता साधु साधुवादा तथा च गीः ॥ २६ ॥

यथा—

‘चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खज्जनद्वितयम् ।
 तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि ॥’
 सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निःस्पृहनायकः ।
 रागदेपपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ २७ ॥
 पश्चात्तापः शरीरादि यावद्वस्तुविडम्बनम् ।
 विवेकचित्तस्थैर्यादि योगादास्तस्य लक्षणम् ॥ २८ ॥

यथा—

‘अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृष्टिं वा
 मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
 तृणे वा खेणे वा मम समहशो यान्तु दिवसाः
 कचित्पुण्यारण्ये शिवं शिवेति प्रलपतः ॥’
 खेणं खीसमूहः । अत्र अहिरिव हारो हेयो, न तु हारवदहिरप्युपादेय
 इति बोद्धम् । इह सर्वत्र तत्त्वमात्र उदाहरणमिति सर्वव्यम् ।

इदानीं रसानामविरोधविरोधावाह—

शुद्धारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ।
 भयानकाद्गुतौ मित्रे मिथः शान्तो न कस्यचित् ॥ २९ ॥
 शान्ते करुणबीभत्सौ न कश्चिद्देष्टि चाद्गुतः ।
 शुद्धारशान्तकरुणौ हासस्य करुणो रिपुः ॥ ३० ॥

१. ‘साधुवादस्तथा मतः’ग. ‘साधुवादास्तथा मताः’ घ.

अत्र करुणवीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेणेति सर्तव्यम् ॥
स्थायीभावो रस इत्युक्तमतस्तानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्यो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ ३१ ॥
स्थायिनो भावा नवेत्यन्वयः । ननु निर्वेदस्य कथं शान्तरसस्थायिता
व्यभिचारित्वादिति चेत्, न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र
विस्तरः । स्थायिलक्षणं तु

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान्स्थायीभावः स उच्यते ॥ ३२ ॥
विरुद्धैर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धै रत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यते । विशेषल-
क्षणं तु—‘मनोऽनुकूलविषयं सुखात्मकसंवेदनं रतिः । अङ्गकीडादिभि-
श्वेतोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनितचित्तवैक्लव्यं शोकः । प्रति-
कूलतैक्षण्यस्य प्ररोहः क्रोधः । कार्यारम्भे संरम्भः स्थिर उत्साहः । व्या-
प्रादिदर्शनादिजनितचित्तवैक्लव्यं भयम् । दोषदर्शनात्पदार्थेषु गर्हणं जु-
गुप्सा । लोकसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारी विस्यः । तत्त्वज्ञा-
नादीर्ष्यादिभिः स्थावमाननं निर्वेदः । एते च सर्वभावेषु मुख्याः ।
यदाह—

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ।

तथा सर्वेषु भावेषु स्थायीभावः स्मृतो महान् ॥

विभावो द्विविधः—‘उद्दीपन आलम्बनश्च । तत्र कोकिलवसन्तादि-
रुद्धीपनः । नायिकादिरालम्बनः । योगात् । असाकं मते रतित्वादिकमनु-
भावत्वादिकं च जातिरेव । नहि वैशेषिकादिवदसत्पक्षियेति । अनुभावल-
क्षणं तु—

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ।

तत्र—

हेलाविच्छित्तिविभ्वोककिलकिश्चित्विभ्रमाः ।

लीला विलासो हावश्च विक्षेपो विकृतं मदः ॥ ३३ ॥

१. ‘विषयाभिप्रायेण सर्तव्या’ ख. ‘विशेषाभिप्रायेण सर्तव्यम्’ ग.

मोद्गायितं कुहिमितं मौग्ध्यं च तपनं तथा ।

ललितं चेत्यमी हावाशेषाः शङ्गारभावजाः ॥ ३४ ॥

एतच्चासाभिः प्रपञ्चितमन्यत्र । सात्विकलक्षणं तु—

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते ।

निर्वृत्येऽस्य तत्यागात्प्रभवन्तीति सात्विकाः ॥ ३५ ॥

अस्य रसस्य । व्यभिचारिलक्षणं तु—

चिशेषणाभितः काये खायिनं भावयन्ति ये ।

अनुभावादिहेतुस्तान्वदन्ति व्यभिचारिणः ॥ ३६ ॥

आदिपदात्मेदादिपरिग्रहः । ते च—

निर्वेदंग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदभ्रमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ ३७ ॥

त्रीडा चपलता हर्ष आवेशो जडता तथा ।

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापसार एव च ॥ ३८ ॥

सुसं विरोधोऽमर्षश्वाप्यवहित्थमथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्थौन्मादस्तथा मरणमेव च ।

त्रासश्वैव वितर्कश्च विह्रेया व्यभिचारिणः ॥ ३९ ॥

अमी च प्रत्येकमेव शङ्काध्यन्ते । क्वचिच्छब्दलतापि । यथा—‘काकार्यं शशलक्ष्मणः’ इत्यादौ । अत्र ‘काकार्यम्’ इति वितर्कः । ‘भूयोऽपि दृश्येत्’ इत्यौत्सुक्यम् । ‘दोषाणाम्’ इति मतिः । ‘कोपेऽपि’ इति स्मृतिः । ‘किं वक्ष्यति’ इति शङ्का । ‘स्वमेऽपि सा दुर्लभम्’ इति दैन्यम् । ‘चेतः स्वास्थ्यमुपैहि’ इति धृतिः । ‘कः खलु’ इत्यादि चिन्ता ॥

इलंकारशेखरे विश्रामरब्र रसमरीचिः ॥ ३० ॥

एकविशो मरीचिः ।

‘परे रसदोषा भावानुकूलवर्णादयः काव्यशरीरे मनः’ इत्युक्तम् । अतो रसदोषानिदानीमाह—

स्वस्वशब्दैरूपादानं भावस्य च रसस्य च ।

कष्टप्रकल्पनीयतमनुभावविभावयोः ॥ १ ॥

प्रंक्रान्तरसवैरितं तेपां व्यक्तिविपर्ययः ।

अनौचिती च सर्वत्र रसे दोपाः स्युरीद्वशाः ॥ २ ॥

सामान्यतो विशेषतो वा स्वस्वाचकशब्दप्रतिपादितानां निर्वेदादीनां
रत्यादीनां वा रसाननुगुणत्वमिति सकलानुभवसिद्धम् । तत्र व्यभिचारिणः
स्वशब्दोपादानम् ॥

यथा—

‘सत्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे

सत्रासा भुजगे सविस्यरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

सेष्या जहुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे

पार्वत्यानवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥’

सत्रीडा प्रतिनयननिपातात् । अत्र त्रीडादीनां स्वस्वभावप्रतिपादितानां
चमत्कारजनकत्वस्य सहृदयसाक्षिकतया तदभावादेव रसभङ्ग इत्युचितम् ।
एतदेव प्रत्युदाहरणेन प्रतिपादयन्ति—

‘व्यानप्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे

सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

मीलङ्घूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे

पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥’

स्थायिनो यथा—

‘संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।

ज्ञाणत्कारैः श्रुतिगतैस्त्वाहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥’

संप्रहारः संग्रामः । अत्रोत्साहस्य । रसस्य रसशब्दप्रतिपादितस्य
रसाजनकत्वम् ॥

यथा—

‘तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूलशोभिनी ।

नेत्रयोः कृतवृत्तोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥’

शृङ्गारादिपदप्रतिपादितस्य यथा—

‘आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-

व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।

पश्यैष बाल्यमतिवर्त्य विवर्तमानः ।

शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥’

अनुभावस्य कष्टप्रकल्पनीयत्वं यथा—

‘कर्पूरपूरधवलद्युतिपूरधौत-

दिङ्गण्डले शिशिररोचिषि यस्य यूनः ।

लीलाशिरोशुकनिवेशविशेषकसि-

व्यक्तस्तनोन्नतिरभूत्यनावनौ सा ॥’

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्या अनुभावाप्रतीत्या
आस्वादनार्पयवसायिनः स्थिताः । यद्यप्यशुकनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापि
तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपादानात्तस्य तदनुभावकत्वपर्यवसानम् ।
यद्वा पुंसि निष्ठ एवात्र शृङ्गारः प्रतिपिपादयिषितः, ‘अभूत्यनावनौ सा’
इत्यनेन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् । न च पुंसि कश्चिदनुभाव
उपात्तः, न च विभावैरप्याक्षेपार्ह इति कष्टेन प्रकल्पनीयः ॥

विभावस्य यथा—

‘परिहरति रतिं मर्ति छुनीते स्वलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दशास्यदेहं परिभवति प्रसमं किमत्र कुर्मः ॥’

इत्यनेन प्रकारेणास्य दशा देहं परिभवतीत्यन्वयः । अत्र रतिपरिहा-
रादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवेन कामिनीस्त्वो विभावो यत्प्रति-
पाद्यः प्रकरणादिसव्यपेक्षत्वात् ॥

मङ्गुतरसविरोधिविषयको विभावादिः ।

तत्र विभावव्यभिचारिणोरुदाहरणम्—

‘प्रसादे वर्तस्य प्रकट्य मुदं संत्यज रुपं

प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।

निधानं सौस्थ्यानां क्षणमभिसुखं स्थापय मुखं
न मुखे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥'

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावः ।
तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचार्ययुक्तः, शान्ते निर्वेदस्य स्थायित्वात् ।
व्यक्तिविपर्यय इति । यद्वक्तौ यद्वर्णनमनुचितं तत्र तद्वर्णनम् । व्य-
क्तयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च तत्र दिव्यत्वमर्त्येकरूपता ।
यथा—शिवादिशेषादेः । अदिव्यत्वम् मर्त्येकरूपता । यथा—मालतीमाध-
वादेः । दिव्यादिव्यत्वमुभयरूपत्वम् । यथा—श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा अ-
प्येते चतुर्था भवन्ति । वीररौद्रशृङ्गरशान्तरसप्रधानाः । धीरोदात्तधीरो-
द्धतधीरललितधीरशान्ताः । यथा—रामभार्गवकृष्णजीमूतवाहनाः । एते
चोत्तममध्यमाधमभेदाद्वाहवो भवन्ति । तत्र खः पातालगमनसमुद्राद्युद्धु-
नपर्वतस्फोटनाद्युत्साहो दिव्येष्वेव वर्णनीयः । अदिव्येषु तु यावदेव लो-
कप्रसिद्धमुचितं तावदेव वर्णनीयम् ॥

अनौचिती च महात्रसदोषः । स च

भवानीशंकरादीनां पित्रोर्वा केलिवर्णनम् ।

अत्युक्तिर्वा नभः साम्यं स्तनादौ स्यादनौचिती ॥

इत्यनेनोक्तास्ति । यद्यपि कुमारसंभवे कालिदासेन वर्णितमस्ति तथा-
प्यर्वाचीनेन न कर्तव्यम् । न हि गजानामुदर्यं तेजो वटकाष्ठमशितं पच-
तीत्यसदादीनामुदर्येण तेजसा तथा भवितव्यमिति न्यायात् । तस्यापि दो-
षत्वाद्वा दोषान्तरवदिति ॥

दीपं व्यक्तिविवेकेषु कविलोकविलोचने ।

काव्यमीर्मांसिषु ग्रामं मंहिमा महिमाद्वतः ॥ ३ ॥

१. 'इत्यनेनास्ति वर्णनम्' ग. २. 'तस्यापि दोषानाद—' ख. 'तस्यापि दोषत्वाद्वा
दोषान्वर्णुं वदन्ति' ग. ३. 'दोषवदिति' क. ४. 'वेषां व्यक्तिः' ख. 'दोषो' ग.
५. 'के खं' क. ६. 'मीर्मांसकप्राप्तमहिमा' ग. ७. 'महिमाह महाकविः' ख.

यदाह महिमा—

अनौचित्याद्वते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यमूला हि रसस्योपनिषत्परा ॥

ईदृशा इत्यनेनान्येऽप्यनौचित्यहेतवो दोषा भवन्तीति सूचितम् ।

यथा—नायिकाया मानादिना चरणप्रहारादिना वा नायकस्यात्यन्तिक-
कोपवर्णनम् । व्यक्तिविपर्ययानौचित्ययोरवान्तरमेदविवक्षयेदं भेदकथनम् ।
अमीषां च कचिददोषपतापि । यत्र न रसहानिर्भवति तत्र सहृदयैरेव प-
र्यालोचनीयमिति ग्रन्थगौरवभयान्वेत् तन्यत इति ॥

इत्यलंकारशेखरे विथामरके रसदोषमरीचिः ॥ २१ ॥

द्वाविंशो मरीचिः ।

इदानीमनुकूलान्वर्णानाह—

उद्धामा वीररौद्रादौ छन्दोरीत्यक्षरादयः ।

हृद्याः शृङ्गारहास्यादौ परयोर्मध्यमा गतिः ॥ १ ॥

रौद्रादावित्यादिपदेन भयानकस्य । हास्यादाविति करुणस्य परिग्रहः ।
परयोर्बीमत्साङ्गतयोः । शान्तस्य नियमो नासीति हृदयम् । उद्धामं छन्दः
दण्डकसांघरादि । रीतिगौडी । अक्षरेषु श्रीपादः—

उद्धामाः सन्तरालेन सैजातीयेनरेण च ।

योगैषाद्याश्च चत्वारः शृङ्गौ विकटगुम्फना ॥

हृद्ये उपेन्द्रादिच्छन्दः । रीतिर्वैदर्भी । अक्षरेषु पुनः स एव ।

रेणौ च लघ्वन्तरितौ नैश्चोपर्यनुनासिकः ।

असमासोऽथ सोऽल्पो वा हृद्यं स्यात्संविसौष्ठवम् ॥

यथा—

‘अनङ्गरङ्गप्रतिवं यँदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्या ।

कुर्वन्ति यूनां हृदयं यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥’

१. ‘प्रसिद्धौ’ ग. २. ‘सजातीयेतरेण’ ग; ‘सजातीयरेण च’ ख घ. ३. यो-
गाद्याश्चैव’ ग. ४. ‘चाषौ’ ख; ‘शेषा’ ग. ५. ‘हसौ’ ख; ‘नसौ’ ग; ‘हशौ’ घ.
६. ‘ण’ क; ‘नक्ष पर्य’ ख. ७. ‘तदङ्गं इति काव्यप्र०. ‘यदङ्गभङ्गी’ ग.

८ अलं० शे०

अथ वैपरीत्यं दोषायेति मनसिकृत्य क्वचिददोषतामाह—

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कन्चित्कचित् ।

रचनावृत्तिवर्णनामन्यथात्मपीड्यते ॥ २ ॥

यथा—

‘मन्थायस्तार्णवाम्भःऽुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः

कोणाधातेषु गर्जत्यल्यधनघटान्योन्यसंघट्चण्डः ।

कृष्णाक्रोधांग्रदूतः कुरुशतनिश्रोत्यातनिर्धातवातः

केनास्तिंहनादप्रतिरसितसंखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥’

अत्र हि न वाच्यमुद्दामं प्रश्नत्वात् । प्रबन्धश्वाभिनेयत्वात् तथा । किं तु वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्दामा रचनादयः ॥ क्वचिद्वाच्यौ-चित्या ।

यथा—

‘शङ्कुव्याकीर्णरङ्गुद्रुतनिशितशरक्षुण्णदीव्यत्तरक्षु

ज्याघोषक्षुद्धकण्ठीरववरचकितव्यस्तमातङ्गयूथम् ।

खङ्गव्यालृतखङ्गं तु मुलकलकलं प्रान्तकूजच्छकुन्तं

भल्लावस्ताच्छभल्लं वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने ॥’

अत्र हि वाच्यस्य सर्वप्राणिविष्वात्मकमृगयाया एव तथात्वात्तथा । क्वचित्प्रबन्धौचित्यस्य यथा—कादम्बर्यादौ शङ्कारेऽपि न मसुणवर्णा इति दिक् ।

सर्वसाधारणं दोषमाह—

गृहीतमुक्तको नेष्टो हरचानां विशेषतः ।

मात्राभेदोऽप्यतः क्षाद्यः पैदे सेष शुभावहः ॥ ३ ॥

एकस्य पदस्य शेषे यो वर्णः सोऽपरस्याद्ये न दीयते । यथा—नाककला । हकाररेफचकाराणां तु सुतराम् ।

१. ‘कोणाधिदूतः’ क. २. ‘मुखो’ ग. ३. ‘न शेषता’ ग. ४. ‘पदोऽप्येष’ ग; ‘पदे चैष’ घ.

यथा—

‘प्रवाहहरिता दूर्वा विहारसितं तथा ।

स्फुरत्काच्चया भूमिर्भूयः पुण्यैरवाप्यते ॥’

मात्राभेदे तु स्वर्पो दोषः । यथा—नाकाकाद्भिनी । पदे त्वेष न
दोषः, किंतु गुणः । यथा—‘वन्दामहे महेशानम्’ इत्यादौ ॥

अन्यदप्याह—

रणयोश्च चवर्णस्य शैथिल्यायैव भूरिता ।

रेफणकारचकाराणां भूयस्त्वं शैथिल्यहेतुतया रसहानिकरमित्यर्थः ।

संधौ वर्णदोषमाह—

शंरहास्तादतिहृद्ये नमशरहाः काट्काराच्च ।

चल्लतथशरा नकारादधरा दोपाय भूयसां योगः ॥ ४ ॥

तात्कारात् । कात्ककारात् । टाट्कारात् । अधरा अधोवर्तिनः ।
अतिहृदयोः शृङ्गारहास्ययो रसयोर्दीर्घाय भवन्ति । शब्ददोषकष्टस्यान्वय-
बोधविरोधिता, अस्य तु तस्मिन्नपि रसहानिरिति विशेषः । अनैकान्ति-
कवाधयोरिवानुभितौ । एतद्विन्ने तु तदिति रहस्यम् । भूयसां वर्णानां
योगः कात्स्यादिपदे ॥

श्रुतमेवान्यथाकारसमक्षराणि कियन्त्यपि ।

काव्यालंकारविद्यायां शौद्धोदनिरसूत्रयत् ॥

उपक्रमो दोषगुणावलंकारोऽथ वर्णकः ।

संप्रदायः कवेस्तस्य सामर्थ्यमध विश्रमः ॥

अष्टौ रत्नानि दीसानि सन्त्यलंकारशेखरे ।

चत्वारः स्फुरलंकारे संप्रदाये मरीचयः ।

सामर्थ्ये द्वौ परस्मिस्तु पञ्चके स्युस्त्रयस्त्रयः ॥

मामकीनां कृतिमिमां द्विषन्तो दूषयन्ति ये ।

काव्यवार्ता न जानन्ति ते नूनं पांसुलाः सुताः ॥

आसे यद्यपि पूर्वपण्डितकृतव्यास्त्वैव संख्यावता-
 मानन्दाय तथापि केशवकवेर्वाचामियं गुम्फना ।
 संख्यासौष्ठवशब्दलाघवमिथः संबन्धपूर्वापर-
 प्रत्यार्थप्रतिबन्धनिर्मलगुणः कुत्रान्यतो लभ्यताम् ॥
 तर्कप्रौढमतिः प्रशस्तकवितावलीवसन्तोत्सवः
 कोषव्याकरणप्रपञ्चतुरोऽलंकारपारंगमः ।
 श्रीमत्केशवमिथमहुतगुणावासं नियुज्य स्वयं
 चक्रे शक्समः प्रबन्धमनवं माणिक्यचन्द्रो नृपः ॥

इति श्रीमन्महाराजश्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते केशवमिथकृतेऽलंकारशेखरे
 विश्रामरक्षमष्टमम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

